

ΤΟ ‘ΑΡΧΑΪΚΟ’ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

ΤΗΣ ΑΞΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της **Οικονομάκη Ανδρονίκης**

Τμήμα Φιλολογίας

Ακαδημαϊκό έτος 2004-2005

Επόπτης καθηγητής: **Ι. Ζ. Τζιφόπουλος**

Ρέθυμνο 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.		
1.	Εισαγωγή	3
2.	Χρονολογία εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο	4-9
3.	Οι αρχαιότερες ελληνικές αλφαβητικές επιγραφές	10-13
4.	Οι λογοτεχνικές μαρτυρίες για την αλφαβητική γραφή	14-17
5.	Ο τύπος εισαγωγής του αλφαβήτου	18-22
6.	Μια επιγραφική μαρτυρία: <i>ποινικάζω</i> και <i>ποινικαστάς</i>	23-25
7.	Ο τρόπος διάδοσης του φοινικικού αλφαβήτου	26-31
8.	Οι χρήσεις του αλφαβήτου	32-38
9.	Κριτήρια χρονολόγησης των αρχαϊκών αλφαβήτων Αξού και Ελεύθερνας	39-49
10.	Το σχήμα των γραμμάτων στα αλφάβητα Αξού και Ελεύθερνας	50-58
11.	Η σύγκριση των αλφαβήτων Αξού και Ελεύθερνας	59-67
13.	Πίνακας 1	68
14.	Βιβλιογραφία	69-73

Εισαγωγή

Το θέμα αυτής της μελέτης είναι η συγκριτική παρουσίαση των αλφαβήτων της Αζού και της Ελεύθερνας στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο και η χρονολόγησή τους, η οποία σχετίζεται άμεσα με τη μελέτη όλων των τοπικών αλφαβήτων της Κρήτης αλλά και με το ευρύτερο ζήτημα της εισαγωγής της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο.

Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι το αλφάβητο της Κρήτης παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το φοινικικό αλφάβητο και είναι το πρωταρχικό ή ένα από τα πρωταρχικά αλφάβητα του ελλαδικού χώρου. Επομένως κρίνεται απαραίτητη για τη χρονολόγηση των τοπικών κρητικών αλφαβήτων η διερεύνηση του ζητήματος της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο, για την οποία έχουν διατυπωθεί διαφορετικές θεωρίες. Προβλήματα που σχετίζονται με την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο, όπως η χρονολογία, ο τόπος και ο τρόπος εισαγωγής και διασποράς της, η ύπαρξη πολλών διαφορετικών τοπικών αλφαβήτων και η σχέση τους με το φοινικικό αλφάβητο, η αρχική χρήση της αλφαβητικής γραφής, ο βαθμός αλφαβητισμού στην αρχαϊκή εποχή μένουν ακόμα άλυτα τουλάχιστον με βάση τα σημερινά αρχαιολογικά, επιγραφικά και λογοτεχνικά δεδομένα.

Η συγκριτική παρουσίαση και η κατάταξη σε χρονολογική σειρά των αρχαϊκών επιγραφών της Αζού και της Ελεύθερνας μπορεί να μας δώσει στοιχεία για τα τοπικά αλφάβητα στην Κρήτη γενικότερα, τις διαφορές τους, την εξέλιξή τους, καθώς και να συντελέσει στον προσδιορισμό της χρονολογίας εισαγωγής του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο. Επίσης η μελέτη του περιεχομένου των αρχαϊκών επιγραφών της Κρήτης μπορεί να δώσει στοιχεία για τις χρήσεις της νέας γραφής σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και την αναγκαιότητα της υιοθέτησής της σε μια τόσο πρόωμη εποχή. Η προσπάθεια διαμόρφωσης κριτηρίων χρονολόγησης των τοπικών αλφαβήτων της Αζού και της Ελεύθερνας θα βασιστεί κυρίως σε επιγραφικά δεδομένα, όπως το σχήμα των γραμμάτων, η φορά γραφής, η στίξη.

Χρονολογία εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο

Οι βασικές θεωρίες για την εισαγωγή του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο είναι δύο. Η πρώτη με βάση την απουσία ευρημάτων (*argumentum ex silentio*) σε αλφαβητική γραφή πριν τον 8^ο αιώνα π.Χ. και τα επιγραφικά δεδομένα προτείνει ως χρονολογία εισαγωγής τον 8^ο αιώνα π.Χ. περίπου, όταν δηλαδή έχουμε και τα πρώτα δείγματα αλφαβητικής γραφής (ποτήριον Νέστορος, οινοχόη του Διύλου). Η Lilian Jeffery θεωρεί ικανό αποδεικτικό στοιχείο ότι δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος γραφής σε κανένα αρχαιολογικό εύρημα της πρωτογεωμετρικής περιόδου, για να συμπεράνουμε ότι η αλφαβητική γραφή δεν υπήρχε στον ελλαδικό χώρο πριν τα τέλη του 9^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Τα μοναδικά σίγουρα στοιχεία σύμφωνα με τη Jeffery είναι οι αρχαιότερες επιγραφές σε αλφαβητική γραφή, που δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα από τον 8^ο αιώνα π.Χ. Θεωρεί επίσης ότι, παρά τις πιθανές απώλειες αποδεικτικών στοιχείων, επειδή ίσως χρησιμοποιούσαν για τη γραφή φθαρτά υλικά, θα σώζονταν έστω και κάποια ελάχιστα δείγματα χρήσης της αλφαβητικής γραφής αυτήν την περίοδο¹.

Η δεύτερη θεωρία τοποθετεί την εισαγωγή του φοινικικού αλφαβήτου τουλάχιστον τρεις αιώνες νωρίτερα από τον 8^ο αιώνα π.Χ., δηλαδή στο 12^ο-11^ο αιώνα π.Χ. Ο Joseph Naveh δεν αποδέχεται τις θεωρίες όσων μελετητών τοποθετούν εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων την εισαγωγή του αλφαβήτου γύρω στον 8^ο αιώνα π.Χ. ούτε τη θεωρία της Jeffery, που πιστεύει ότι οι αλλαγές στο φοινικικό αλφάβητο έγιναν σχεδόν ταυτόχρονα με την εισαγωγή του μην αφήνοντας έτσι χρονικά περιθώρια για μια περίοδο εξέλιξης και δικαιολογώντας τις όποιες εξελίξεις κυρίως ως λάθη στη μεταγραφή των γραμμάτων. Δε θεωρεί αποδεικτικό στοιχείο της απουσίας της γραφής το γεγονός ότι δεν υπάρχουν δείγματά της από μια μεγάλη χρονική περίοδο, γιατί υπάρχουν ανάλογα παραδείγματα, π.χ. σώζεται μόνο μία εβραϊκή και μία αραμαϊκή επιγραφή του 10^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ και η εβραϊκή και η αραμαϊκή γραφή είχαν αρχίσει ήδη από το 13^ο αιώνα π.Χ. Για να ενισχύσει τη θεωρία της ύπαρξης του ελληνικού αλφαβήτου πολύ πριν τον 8^ο αιώνα π.Χ., ο Naveh προσπαθεί να αποδείξει ότι το ελληνικό αλφάβητο είχε ως πρότυπό του όχι το φοινικικό του 8^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά το πρωτο-χαναανιτικό (παλαιστινιακό) αλφάβητο, δηλαδή τον κατά πολύ προγενέστερο πρόδρομο του φοινικικού αλλά και του εβραϊκού και του αραμαϊκού αλφαβήτου. Το

---

¹ Jeffery (1990) 13-21: ανασκευάζει την επιχειρηματολογία των μελετητών που υποστηρίζουν, έστω και χωρίς ευρήματα τη χρήση αλφαβητικής γραφής πολύ πριν τον 8^ο αιώνα π.Χ.

φοινικικό αλφάβητο προήλθε από την πρωτο-χαναανιτική γραφή, η οποία δεν ήταν αλφαβητική αλλά αποτελούνταν από 27 εικονίδια-σύμβολα, όταν σταθεροποίησε τα 22 του γράμματα και τη φορά γραφής από αριστερά προς τα δεξιά.

Η μορφή των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου είναι σύμφωνα με τον Naveh πολύ λιγότερο επισεσυρμένη από τη φοινικική γραφή του 8^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ το σχήμα τους φαίνεται να είναι δάνειο από την επίσημη γραφή σε πέτρα ενός φοινικικού πρωτοτύπου. Σ' αυτήν την προγενέστερη γραφή η φορά χάραξης και ανάγνωσης μπορούσε να είναι είτε από αριστερά προς τα δεξιά είτε από δεξιά προς τα αριστερά είτε βουστοφηδόν. Δηλαδή οι αρχαίοι Έλληνες απλώς μιμήθηκαν ένα τρόπο γραφής, που είχαν δει σε πρώιμες επιγραφές, πριν σταθεροποιηθεί στο φοινικικό σύστημα γραφής η φορά από δεξιά προς τα αριστερά. Αυτό σημαίνει ότι η βουστροφηδόν γραφή δεν αποτελεί κατ' ανάγκη εξέλιξη της γραφής επί τα λαιά αλλά μπορεί να προϋπήρξε ή να συνυπήρξε με την αριστερόστροφη γραφή. Επίσης ορισμένα σχήματα γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου (Η, Μ, Ο, Σ) διατήρησαν την προγενέστερη πρωτο-χαναανιτική μορφή τους, αλλά και οι αποκλίσεις άλλων γραμμάτων μπορούν να θεωρηθούν απευθείας μετεξελίξεις του προγενέστερου πρωτο-χαναανιτικού αλφαβήτου και όχι του φοινικικού του 8^{ου} αιώνα π.Χ.² Η μεγάλη απόκλιση στο σχήμα των γραμμάτων μπορεί να ερμηνευθεί και να θεωρηθεί αναμενόμενη, αν έγινε σε μια μεταβατική περίοδο από την εικονιστική πρωτο-χαναανιτική γραφή στην πιο γραμμική και τελικά στην αλφαβητική μορφή της. Σε μια τέτοια περίοδο είναι λογικό να συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές σε επιγραφές από διαφορετικά μέρη της ευρύτερης περιοχής της Φοινίκης, τις οποίες απλώς υιοθέτησαν οι Έλληνες. Με τη θεωρία του Naveh μπορούν να ερμηνευθούν οι σοβαρές αποκλίσεις ανάμεσα στα τοπικά αλφάβητα στο σχήμα των γραμμάτων, όπως το Γ και το Λ, ή ακόμα η κλίση, η φορά και η πλήρης αντιστροφή του Α, όχι ως λάθη ή άγνοια του χαρακτήρα αλλά αντίθετα ως γνώση πολλαπλών σχημάτων για ένα γράμμα, σχήματα που υπήρχαν ήδη στο πρωτο-χαναανιτικό αλφάβητο.

Ο Naveh επίσης αποδέχεται μια επίδραση στη διαμόρφωση του ελληνικού αλφαβήτου που είχε διάρκεια στο χρόνο, όση διάρκεια είχαν και οι εμπορικές σχέσεις

---

² Naveh (1973) 7-8: το μόνο γράμμα που φαίνεται να μην εντάσσεται σ' αυτήν τη θεωρία είναι το Κ, το οποίο μπορεί να έχει ως πρότυπό του το φοινικικό Κ του 9^{ου} αιώνα και όχι ένα πολύ προγενέστερο. Ο Naveh προτείνει ως λύση τη διπλή φωνητική αξία του Κ ως Κ και Κh τον 11^ο και 10^ο αιώνα π.Χ., σε συνδυασμό με το ότι το πρωτο-χαναανιτικό σύμβολο του Κ είχε τη φωνητική αξία του Ψ στις ανατολικές περιοχές του ελλαδικού χώρου.

μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων³. Αυτό βέβαια προϋποθέτει όχι μόνο έναν ευρετή, ο οποίος θα ήταν λογικό να υιοθετήσει για υποκειμενικούς λόγους ένα μόνο σχήμα για κάθε γράμμα και αυτό να μεταφέρει στον ελλαδικό χώρο, αλλά ταυτόχρονη μετάδοση του αλφαβήτου σε περισσότερους, οι οποίοι ανάλογα με την περιοχή και τη γραφή με την οποία ήρθαν σε επαφή υιοθέτησαν διαφορετικά σχήματα γραμμάτων.

Ενώ οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν με την ύπαρξη ενός κοινού προτύπου και τη μετεξέλιξή του σε πολλά διαφορετικά αλφάβητα στον ελλαδικό χώρο, ο Naveh αντίθετα υποστηρίζει την ύπαρξη εξαρχής πολλών διαφορετικών τοπικών αλφαβήτων, τα οποία προήλθαν από τα ήδη διαφοροποιημένα πρότυπα του φοινικικού αλφαβήτου. Συνεπώς τα τοπικά αλφάβητα στον ελλαδικό χώρο δεν είναι αποτέλεσμα εξέλιξης αλλά δηλώνουν το αρχικό στάδιο εισαγωγής του αλφαβήτου, το οποίο τείνει να ομοιογενοποιηθεί, πράγμα που θα συντελεστεί τον 5^ο-4^ο αιώνα π.Χ. τουλάχιστον για τις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Το τελικό του συμπέρασμα είναι ότι το ελληνικό αλφάβητο υιοθετήθηκε από το πρωτο-χαναανιτικό σχεδόν ταυτόχρονα με το αραμαϊκό και το εβραϊκό γύρω στο 1100 π.Χ. ίσως μέσω των εμπορών από την περιοχή της Φοινίκης. Υποθέτει επίσης ότι για μια μεγάλη χρονική περίοδο πολύ λίγες περιοχές χρησιμοποιούσαν τη νέα αλφαβητική γραφή και αργότερα αυτή μεταφέρθηκε σταδιακά και στις υπόλοιπες περιοχές του ελλαδικού χώρου, πράγμα που θα δικαιολογούσε και την έλλειψη ευρημάτων μέχρι τον 8^ο αιώνα π.Χ. Ανάμεσα σ' αυτές τις πρώτες περιοχές που υιοθέτησαν το αλφάβητο θεωρεί ότι μπορεί να είναι η Κρήτη και η Θήρα προφανώς λόγω της μορφής των γραμμάτων, της στίξης και της απουσίας των συμπληρωματικών γραμμάτων, τα οποία πιστεύει ότι αποτελούν προϊόν σταδιακής μεταγενέστερης εξέλιξης⁴.

Ο Alan Millard έρχεται να ενισχύσει αυτή τη θεωρία της ομοιότητας ανάμεσα στο χαναανιτικό και στο ελληνικό αλφάβητο αναφέροντας την ύπαρξη συμβόλων (όπως το h, το w και το y) με διπλή, φωνηεντική και συμφωνική, αξία στα αραμαϊκά, στα εβραϊκά και μοαμιτικά (παρακλάδια του χαναανιτικού αλφαβήτου) αρχικά μόνο στο τέλος της λέξης αλλά σταδιακά και μέχρι τον 8^ο αιώνα π.Χ. και μέσα στη λέξη για τα μακρά φωνήεντα. Πιθανότατα οι Έλληνες γνώριζαν αυτή τη φωνηεντική αξία των γραμμάτων του πρώιμου φοινικικού αλφαβήτου, στο οποίο βέβαια επέφεραν δραστικές

---

³ Ο Naveh προτείνει για παράδειγμα ότι το φοινικικό waw (με διπλή φωνηεντική αξία ως σύμφωνο και ως φωνήεν στο φοινικικό αλφάβητο) υιοθετήθηκε δύο φορές στον ελλαδικό χώρο, μία από το πρωτο-χαναανιτικό αλφάβητο ως σύμφωνο και μία από το φοινικικό αλφάβητο ως φωνήεν σε μεταγενέστερη περίοδο.

⁴ Naveh (1973).

μεταβολές χρησιμοποιώντας ξεχωριστό σύμβολο για κάθε φωνήεν. Επίσης στα κείμενα αυτής της πρώιμης φοινικικής γραφής χρησιμοποιούσαν διαχωριστικά σύμβολα ανάμεσα στις λέξεις (τελεία ή κάθετη γραμμή), σύστημα το οποίο ακολουθείται, αν και όχι τόσο πιστά, στις περισσότερες ελληνικές αρχαϊκές επιγραφές, συχνά με τη μορφή τελειών σε κάθετη διάταξη μάλλον για να αποφεύγεται η σύγχυση με το I εκεί όπου αυτό συμβολίζεται με μία κάθετη κεραία, ενώ στην Κρήτη η στίξη μπορεί να είναι και μία κάθετη κεραία. Αυτή η χρήση της στίξης στις αρχαϊκές ελληνικές επιγραφές αποτελεί για τον Millard αποδεικτικό στοιχείο για το ότι η υιοθέτηση του αλφαβήτου από τους Έλληνες έγινε σε περιοχή που συγκατοικούσαν οι δύο λαοί, ώστε να έρθουν σε επαφή με την επίσημη μορφή γραφής σε πέτρα ή σε επίσημα κείμενα και όχι μόνο με μια επισευρμένη και τελείως ανεπίσημη μορφή γραφής που θα χρησιμοποιούσαν οι έμποροι και η οποία φαίνεται ότι δεν ακολουθεί τόσο πιστά τη στίξη. Η βαθμιαία εξαφάνιση ή περιορισμός της στίξης στα αρχαία ελληνικά κείμενα αποτελεί εξέλιξη και οφείλεται σύμφωνα με τον Millard στη μη αναγκαιότητα της χρήσης διαχωριστικών ανάμεσα στις λέξεις, αφού οι ελληνικές λέξεις μπορούν να ξεχωρίζουν λόγω των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών (κατάληξη, γένος, αριθμός). Η κύρια ένστασή του στη θεωρία του Naveh αφορά τη χρονολογία εισαγωγής αυτού του χαναανιτικού αλφαβήτου, εφόσον θεωρεί πολύ πρώιμη τη χρονολόγηση της εισαγωγής στα τέλη του 12^{ου} και αρχές 11^{ου} αιώνα π.Χ. κυρίως λόγω του προβλήματος του K, το οποίο επισημαίνει και ο Naveh. Ο Millard δεν αποδέχεται τη λύση του δανεισμού γραμμάτων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους (από το 12^ο στον 9^ο αιώνα π.Χ.). Αναγνωρίζει τη δυνατότητα μιας τέτοιας θεωρίας να ανατρέψει την αντίληψη μιας σκοτεινής περιόδου πλήρους αναλφαβητισμού στην Ελλάδα αλλά θεωρεί την έλλειψη ευρημάτων ισχυρότερο στοιχείο. Προτείνει όμως τη μετάθεση της χρονολογίας εισαγωγής του αλφαβήτου λίγο νωρίτερα από τον 8^ο αιώνα π.Χ., ώστε να υπάρχει ένα εύλογο χρονικό διάστημα για την εξάπλωσή του στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο⁵.

Πραγματικά το κυριότερο αντεπιχείρημα για την τόσο πρώιμη χρονολόγηση της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου, που προτείνει ο Naveh, είναι η παντελής έλλειψη επιγραφικών ευρημάτων, που θα αποδείκνυαν τη χρήση είτε της αλφαβητικής γραφής είτε του προγενέστερου συστήματος γραφής την περίοδο ανάμεσα στον 11^ο και τον 8^ο αιώνα π.Χ. Η Γραμμική Β ήταν σε χρήση την περίοδο 1425-1100 π.Χ. αλλά δεν

---

⁵ Millard (1976).

είναι βέβαιο τότε ακριβώς αντικαταστάθηκε από τη νέα αλφαβητική γραφή ή αν τα δύο είδη γραφής συνυπήρξαν για κάποιο χρονικό διάστημα στον ελλαδικό χώρο. Η έλλειψη επιγραφικών ευρημάτων, στην οποία στηρίζεται η θεωρία της εισαγωγής του αλφαβήτου τον 8^ο αιώνα π.Χ., αφήνει ανοιχτή την υπόθεση η μυκηναϊκή γραφή να εξαφανίστηκε γύρω στο 1100 π.Χ. και να ακολούθησε μια σκοτεινή περίοδος αναλφαβητισμού, κατά την οποία δεν υπήρξε κανενός είδους γραφή μέχρι την εισαγωγή του φοινικικού αλφαβήτου. Η Jeffery υποστηρίζει ότι η εγκατάλειψη της γραφής ήταν απόρροια της εξαφάνισης της υψηλής και πλουσιότερης κοινωνικής τάξης, από την οποία προέρχονταν και οι γραφείς ως μία κλειστή κάστα, η οποία όμως δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι υπήρξε καν στον ελλαδικό χώρο. Δυστυχώς δεν υπάρχουν ακόμα αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα, για να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση της γραφής αυτήν την περίοδο. Ωστόσο δεν είναι εύκολο να γίνει αποδεκτή η απουσία οποιουδήποτε συστήματος γραφής για τρεις αιώνες, είτε του παλαιότερου, που ήταν σε χρήση μέχρι το 1100 π.Χ., είτε μιας πιθανής νεότερης αλφαβητικής γραφής σε μια κοινωνία, που χρησιμοποιούσε τη γραφή τουλάχιστον στις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητές της (λογαριασμοί, κατάλογοι προϊόντων, εμπορικές συναλλαγές, καταγραφές σε αποθήκες).

Επίσης γνωρίζουμε ότι το φοινικικό αλφάβητο των 22 γραμμάτων που γράφεται οριζόντια και από δεξιά προς τα αριστερά άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από το 13^ο-11^ο αιώνα π.Χ., διαδόθηκε πολύ γρήγορα στην ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης και δε φαίνεται να αποτέλεσε προνόμιο μιας περιορισμένης ανώτερης κοινωνικής τάξης. Χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα, ίσως και λόγω της απλής δομής του νέου συστήματος σε σχέση με τα προγενέστερα είδη γραφής. Ήδη ως το 1000 π.Χ. το φοινικικό αλφάβητο είχε ολοκληρώσει την εξέλιξή του και μέσα στο 10^ο αιώνα π.Χ. είχε διαδοθεί στην Παλαιστίνη, στη Συρία και στη Μεσοποταμία. Για έναν αιώνα περίπου οι περιοχές αυτές ακολουθούσαν την πρωταρχική μορφή αυτού του αλφαβήτου, μέχρι να αρχίσουν να εμφανίζονται διαφοροποιήσεις⁶. Με τις περιοχές αυτές η Ελλάδα είχε αποδεδειγμένα εμπορικές σχέσεις ήδη από τη μινωική περίοδο και σίγουρα είχε έρθει σε επαφή και με την επίσημη γραφή σε πέτρα στις φοινικικές πόλεις αλλά πιθανότατα και με την πιο καθημερινή επισευρμένη μορφή της σε πάπυρο ή αγγεία, που θα χρησιμοποιούσαν οι έμποροι στις συναλλαγές τους. Θεωρητικά τουλάχιστον υπήρχε η δυνατότητα εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στον ελλαδικό

---

⁶ Isserlin (1982).

χώρο πολύ νωρίτερα από τον ευρύτερα αποδεκτό 8^ο αιώνα π.Χ. Υπάρχει πιθανότητα η νέα σαφώς απλούστερη αλφαβητική γραφή να εκτόπισε σταδιακά τη Γραμμική Β και τα δύο είδη γραφής να συνυπήρξαν για κάποιο χρονικό διάστημα μέχρι την ολοκληρωτική επικράτηση της αλφαβητικής γραφής.

Συμπερασματικά η έλλειψη ευρημάτων μέχρι τον 8^ο αιώνα π.Χ. δεν αποτελεί ισχυρό αποδεικτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου και δε δίνει απάντηση σε σοβαρά ερωτήματα που αφορούν τη χρήση γραφής στη 'σκοτεινή' περίοδο του 11^{ου}-8^{ου} αιώνα π.Χ. και το απαιτούμενο χρονικό διάστημα προσαρμογής του αλφαβήτου και διάδοσής του σε μια ευρύτατη περιοχή από τα νησιά του Αιγαίου και την κεντρική Ελλάδα ως την Κάτω Ιταλία.

Ακόμα κι αν δεν αποδεχτούμε την ακραία θεωρία του Naveh, είναι πολύ λογικό να τοποθετήσουμε τη χρονολογία εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου αρκετά νωρίτερα από τότε που έχουμε τα πρώτα επιγραφικά δείγματα της νέας γραφής. Μια περίοδος προσαρμογής του φοινικικού αλφαβήτου στις φωνητικές ανάγκες της ελληνικής γλώσσας αλλά και ένα χρονικό διάστημα για τη διάδοσή του στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο φαίνεται αναγκαία, παρόλο που πολλοί μελετητές επιχειρηματολογούν υπέρ μιας αυτόματης και πολύ γρήγορης διαμόρφωσης του ελληνικού αλφαβήτου. Απλώς αυτή η περίοδος θα μπορούσε να είναι μόνο ένας αιώνας, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη τον ταχύτατο τρόπο διάδοσης και τη χρονική περίοδο που απαιτήθηκε για τη δημιουργία αποκλίσεων και πολλών τοπικών αλφαβήτων στη ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης από το πρωτο-χαναανιτικό αλφάβητο μέχρι τη δημιουργία του φοινικικού αλφαβήτου των 22 γραμμμάτων.

Οι αρχαιότερες ελληνικές αλφαβητικές επιγραφές

Οι αρχαιότερες ελληνικές αλφαβητικές επιγραφές αποτελούν το μοναδικό επιβεβαιωμένο *terminus post quem* για την ύπαρξη της αλφαβητικής γραφής στον ελληνικό χώρο. Συγκεκριμένα, η οινοχόη του Διπύλου στην Αττική⁷, το ‘ποτήριον του Νέστορος’ από τις Πιθηκούσες στη Νεάπολη της Ιταλίας⁸, η επιγραφή σε μία λήκυθο από την Κύμη ακριβώς απέναντι από τις Πιθηκούσες⁹, η οινοχόη του ξένου από την Ιθάκη¹⁰, η αναθηματική επιγραφή του Μάντικλου σε μπρούτζινο άγαλμα από το Ισμήνιον, το ναό του Απόλλωνα στη Θήβα¹¹, η επιγραφή της Νικάνδρης σε δαιδαλικό άγαλμα από τη Νάξο¹² αποτελούν τα πρώτα δείγματα αλφαβητικής γραφής και τοποθετούνται στον 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ.

Η οινοχόη του Διπύλου χρονολογείται γύρω στο 740-730 π.Χ. και έχει βρεθεί στην Αττική. Η επιγραφή έχει χαραχθεί επί τα λαιά γύρω από το σώμα του αγγείου και η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο μοναδικό Α που είναι τοποθετημένο σε πλάγια θέση, όπως το φοινικικό, αλλά με αντίθετη φορά. Ορισμένες επιγραφικές ιδιαιτερότητες που παραπέμπουν στο φοινικικό αλφάβητο (όπως το πλάγιο Α, το Λ με μια μικρότερη κεραία στο κάτω μέρος με εσωτερική κλίση, το Ι με τρεις κεραίες) μπορούν ίσως να αποτελέσουν στοιχεία, για να θεωρήσουμε την επιγραφή της οινοχόης του Διπύλου λίγο πιο πρόωμη από το ‘ποτήριον του Νέστορος’. Ωστόσο η Jeffery¹³ αποδίδει αυτή την ιδιαιτερότητα της χάραξης των γραμμάτων στον γραφέα θεωρώντας ότι δεν ήταν από την Αττική, άποψη που ενισχύεται από το ότι η επιγραφή αυτή αποτελεί μοναδικό δείγμα αυτής της γραφής και από την έλλειψη αττικών επιγραφών πριν το 700 π.Χ.¹⁴. Για τον Kevin Robb η τελειότητα του δακτυλικού εξαμέτρου του πρώτου στίχου και η χρήση των πέντε φωνηέντων (α,ε,ι,ο,υ) σ’ ένα πλήρες σύστημα, όπως και σε όλες τις ελληνικές επιγραφές, δε μπορεί παρά να σημαίνουν ότι δεν υπήρξε περίοδος ανάπτυξης και ότι το αλφάβητο άρχισε να χρησιμοποιείται εξαρχής σ’ αυτήν την ολοκληρωμένη μορφή. Έτσι δεν αποδέχεται μια περίοδο δοκιμών πιθανότατα σε φθαρτά υλικά, όπου

---

⁷ SEG XXX.46.

⁸ SEG XXVI.1144.

⁹ IG XIV.865.

¹⁰ CEG 453.

¹¹ CEG 326.

¹² SEG XIX.507 και CEG 403.

¹³ Jeffery (1990) 16-17.

¹⁴ Powell (1991) 158-163.

θα φαινόταν τα διάφορα εξελικτικά στάδια μέχρι την αλφαβητική γραφή στην πλήρη μορφή της, όπως μας εμφανίζεται στην οινοχόη του Διπύλου και στο ‘ποτήριο του Νέστορος’¹⁵. Ο Barry Powell όμως θεωρεί ότι αυτή ακριβώς η επιγραφή αποτελεί απόδειξη της προσπάθειας εκμάθησης της γραφής αποδίδοντας τα τελευταία γράμματα που φαίνεται να μην έχουν νόημα ή να μοιάζουν με αλφαβητάριο σ’ ένα δεύτερο γραφέα ή καλύτερα σε κάποιον που προσπαθεί να μάθει να γράφει αλλά δεν ξέρει ακόμα να χρησιμοποιεί τα στοιχεία.

Το ‘ποτήριο του Νέστορος’ εντάσσεται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο και χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου}–αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. αποτελώντας έτσι ένα από τα αρχαιότερα δείγματα αλφαβητικής γραφής και το πρώτο κείμενο στην Ευρώπη με λογοτεχνικές αναφορές¹⁶. Στοιχεία που συνηγορούν στην τόσο πρόωμη τοποθέτηση της επιγραφής είναι η χάραξη και των τριών σειρών της επιγραφής επί τα λαιά και όχι βουστροφηδόν, η χρήση των δύο κάθετων στιγμών ως σημείο στίξης που αποτελεί φοινικικό στοιχείο και μάλιστα σε σημεία που δηλώνεται χωρισμός λέξεων ή διαίρεση στίχου¹⁷. Το δακτυλικό εξάμετρο και η σύνδεση με τα ομηρικά συμφραζόμενα της περιγραφής του ‘ποτηρίου’ του Νέστορος στην Ιλιάδα (I 601-805), η παιγνιώδης διάθεση του χαρακτήρα, την οποία επισημαίνει ο Powell¹⁸, το είδος του αγγείου, που παραπέμπει σε συμποτικό περιβάλλον σύμφωνα με τον Robb, απαιτούν ένα κοινό εξοικειωμένο με την ποιητική, λυρική-συμποτική και πιθανότατα επική, δημιουργία της αρχαϊκής εποχής.

Η ‘λήκυθος της Ταταίης’, που βρέθηκε στην Κύμη της Ιταλίας ακριβώς απέναντι από το νησάκι των Πιθηκουσσών, τοποθετείται γύρω στο 675-650 π.Χ. Περιλαμβάνει ένα σχετικά άτεχνο δακτυλικό εξάμετρο γραμμένο επί τα λαιά γύρω από το αγγείο σε ευβοϊκό αλφάβητο, που παραπέμπει επίσης σε ομηρικά συμφραζόμενα και αποτελεί αντικείμενο συμποτικό. Και στις δύο παραπάνω επιγραφές έχουμε να κάνουμε με Ευβοείς, οι οποίοι γνώριζαν καλά όχι μόνο τη γραφή αλλά και την επική παράδοση, που φαίνεται να είναι ήδη ευρύτατα διαδεδομένη¹⁹.

Η ‘οινοχόη του ξένου’ διασώζει έναν ημιτελή στίχο γραμμένο όπως φαίνεται σε δακτυλικό εξάμετρο επί τα λαιά γύρω από το λαιμό του αγγείου. Η Jeffery χρονολογεί την επιγραφή γύρω στο 700 π.Χ. ή λίγο αργότερα, επειδή θεωρεί ότι η γραφή αρχαίζει ή

---

¹⁵ Robb (1994) 23-27 και σημ. 9.

¹⁶ Robb (1994) 46.

¹⁷ Powell (1991) 163-6 και σημ. 113 και Robb (1994) 24.

¹⁸ Powell (1991) 165.

¹⁹ Powell (1991) 166-167.

ανατολίζει (π.χ. *ξένFος* με δίγαμμα). Σύμφωνα με τον Robb το περιεχόμενο του στίχου παραπέμπει πάλι σε επικά συμφραζόμενα, στο πολύ σημαντικό έθιμο της φιλοξενίας, το οποίο καθόριζε πριν την ύπαρξη γραπτών νόμων την επίσημη από την πόλη συμπεριφορά απέναντι σ' έναν ξένο και το αγγείο μπορεί να αποτελούσε δώρο φιλοξενίας σε κάποιο συμπόσιο²⁰.

Η αναθηματική επιγραφή του Μάντικλου μάλλον προέρχεται από το ναό του Απόλλωνα στη Θήβα και χρονολογείται γύρω στο 700-675 π.Χ. Είναι γραμμένη σε βωιωτικό αλφάβητο βουστροφηδόν, στα πόδια μπρούτζινου αγάλματος πολεμιστή ή του ίδιου του Απόλλωνα (στα πρώιμα αγάλματα με αναθηματικές επιγραφές δεν είναι βέβαιο αν αναπαρίσταται ο αναθέτης ή ο θεός)²¹. Η επιγραφή αποτελείται από δύο δακτυλικά εξάμετρα και είναι η αρχαιότερη αναθηματική επιγραφή και μία από τις αρχαιότερες μεγαλύτερες επιγραφές μετά την οινοχόη του Διύλου και το 'ποτήριο του Νέστορος'. Ο Robb²² επισημαίνει τον ανορθόδοξο τρόπο χάραξης της επιγραφής στα πόδια του αγάλματος, που δείχνει ότι ο χαράκτης δεν έλαβε υπόψη του τη δυνατότητα ανάγνωσης της επιγραφής αλλά περισσότερο την αισθητική και τη συμμετρία της. Η αισθητική προσαρμογή της επιγραφής στο αντικείμενο που ανατίθεται αποδεικνύει κατά τη γνώμη του ότι οι εν δυνάμει αναγνώστες της επιγραφής θα ήταν ελάχιστοι (πιθανότατα ούτε ο ίδιος ο αναθέτης δεν ήξερε να διαβάζει).

Ο Robb αναφέρει επίσης άλλες δύο αναθηματικές επιγραφές στις οποίες έχουν σωθεί πολύ λίγα γράμματα και τοποθετούνται γύρω στο 720-710 π.Χ., μια αναθηματική πλάκα από την Αίγινα και μια επιγραφή σε ασβεστόλιθο αφιερωμένη στην Ήρα ίσως από το ναό της Ήρας κοντά στην Κόρινθο. Ο Robb πιστεύει ότι η δεύτερη μπορεί να αποκατασταθεί σε δακτυλικό εξάμετρο και πιθανό και η πρώτη από τη οποία σώζονται λίγα γράμματα.

Η αναθηματική επιγραφή της Νικάνδρης γραμμένη στην αριστερή πλευρά ενός δαιδαλικού αγάλματος προορισμένου να αφιερωθεί στην Άρτεμη στη Δήλο τοποθετείται γύρω στο 650 π.Χ. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε τρεις σειρές βουστροφηδόν σε δακτυλικό εξάμετρο και με επικούς λογότυπους (π.χ. επίθετα όπως *ιοχέαιρα* και *έκηβόλος*).

Χαρακτηριστικά κοινά στοιχεία αυτών των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών του ευρύτερου ελλαδικού χώρου είναι η φορά γραφής επί τα λαιά, η έμμετρη μορφή, το

---

²⁰ Robb (1994) 49-54.

²¹ Powell (1991) 167-169.

²² Robb (1994) 57-59.

επικό περιεχόμενο και ο αποκλειστικά ιδιωτικός χαρακτήρας τους. Όλες είναι έμμετρες, σε δακτυλικό εξάμετρο και παραπέμπουν είτε άμεσα σε ομηρικές σκηνές είτε έμμεσα σε ομηρικά-επικά και συμποτικά συμφραζόμενα ή σε ομηρικούς λογότυπους. Αυτή η ποιητική μορφή των επιγραφών δείχνει ένα κοινό απόλυτα εξοικειωμένο με την επική και λυρική ποίηση, την οποία μπορεί να ανακαλεί σε κάθε συμποτική περίπτωση και μάλιστα αρκετές φορές με παιγνιώδη διάθεση και υπαινιγμούς, καθώς και μια μοναδική ικανότητα χρήσης του ποιητικού λογότυπου και προσαρμογής του στην εκάστοτε περίπτωση. Ο Όμηρος, όπως ισχυρίζεται ο Robb²³, αποτελεί ένα ‘πανελλήνιο γλωσσικό φαινόμενο’ που διατρέχει όλη την ελληνική επικράτεια από τις ιωνικές πόλεις ως την Αττική, την Εύβοια, τη Βοιωτία και τις αποικίες στην Κάτω Ιταλία και Σικελία. Επίσης οι επιγραφές αυτές είτε αποτελούν προσωπικά αντικείμενα ως ενθύμια κάποιας συμποτικής περίπτωσης, στην οποία έμμεσα παραπέμπουν (οινοποσία, ξενία) και τάφηκαν μαζί με τον κάτοχό τους, είτε πρόκειται για αναθηματικές επιγραφές σε αγάλματα ή άλλα αντικείμενα με προορισμό την αφιέρωσή τους σε κάποιο θεό. Σε αντίθεση με τις περισσότερες αρχαϊκές επιγραφές της Κρήτης, που αποτελούν επίσημα νομικά κείμενα, στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο απουσιάζουν εντελώς τέτοιες νομικές δημόσιες επιγραφές.

Οι αρχαιότερες αλφαβητικές επιγραφές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο τουλάχιστον από τις αρχές του 8^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά δεν αποτελούν ασφαλές κριτήριο για το ότι η αλφαβητική γραφή δεν ήταν σε χρήση αρκετά νωρίτερα. Ο Powell θεωρεί ότι μπορούμε να επεκταθούμε χρονικά ως και μία γενιά πίσω από την πρώτη αλφαβητική επιγραφή θεωρώντας αυτά τα χρόνια ως μια απαραίτητη χρονική περίοδο για την εξέλιξη μιας πρωτογενούς μορφής του αλφαβήτου μέχρι την τελειοποίησή του, όπως τη βλέπουμε στην οινοχόη του Διπύλου και στις άλλες σύγχρονές της επιγραφές²⁴. Η ολοκληρωμένη μορφή του αλφαβήτου, όπως παρουσιάζεται στις πρώτες αυτές αλφαβητικές επιγραφές, προϋποθέτει μια περίοδο εξέλιξης και προσαρμογής του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο.

---

²³ Robb (1994) 67.

²⁴ Powell (1991) 18-20.

Οι λογοτεχνικές μαρτυρίες για την αλφαβητική γραφή

Η άμεση ή έμμεση αναφορά στη γραφή φαίνεται να απουσιάζει από τη λογοτεχνία της αρχαϊκής εποχής, παρόλο που την εποχή αυτή η αλφαβητική γραφή είχε εισαχθεί στον ελλαδικό χώρο. Η ερμηνεία της απουσίας αυτής έγκειται πιθανότατα στη φύση της προφορικής λογοτεχνικής δημιουργίας αλλά και στην περιορισμένη χρήση της γραφής σε ορισμένα μέρη του ελλαδικού χώρου και σε συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα.

Έτσι η κοινωνία των ομηρικών επών παρουσιάζεται ως μια εντελώς αναλφάβητη κοινωνία και ο ποιητής αποσιωπά κάθε αναφορά που μπορεί να παραπέμπει στη διαδικασία της γραφής. Η μοναδική αναφορά που μπορεί να σχετίζεται με τη γραφή είναι τα *σήματα λυγρὰ γράψας ἐν πίνακι πτυκτῶ*, που μεταφέρει ο Βελλεροφόντης, όταν τον στέλνει ο Προίτος, βασιλιάς του Άργους, στο βασιλιά της Λυκίας, για να τον σκοτώσει, μόλις δει ή ‘διαβάσει’ το μήνυμα αυτό (Ιλιάδα Ζ 167-170). Η λέξη *σήμα* στον Όμηρο έχει τη σημασία είτε του τάφου (Ιλιάδα Η 86, Λ 166, Ψ 45, Ψ 255, Ω 16 και Οδύσσεια α 291) είτε του σημείου, του θεϊκού συνήθως σημαδιού (Ιλιάδα Θ 171, Ι 236 και Οδύσσεια φ 217, φ 413). Ωστόσο δύο φορές στην Οδύσσεια σε σκηνές αναγνώρισης του Οδυσσέα από την Πηνελόπη (*σήματ’ ἀναγνούση*, ψ 206) και από τον Λαέρτη (*σήματ’ ἀναγνόντος*, ω 346) συνδυάζεται με το ρήμα *ἀναγιγνώσκω*, το οποίο, όπως επισημαίνουν οι Η. και Μ. van Effenterre²⁵, είχε τη σημασία του ‘διαβάζω’ υποδηλώνοντας μια διαδικασία σύνθετη και έχοντας στην ουσία τη σημασία της αποκρυπτογράφησης, της αποκωδικοποίησης. Επιπλέον η μετοχή *γράψας* παραπέμπει στη διαδικασία της γραφής, της χάραξης, αν και δε μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι πρόκειται για γραφή είτε τη Γραμμική Β²⁶ είτε τη νέα αλφαβητική γραφή ή απλώς για κάποια σύμβολα που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν από το βασιλιά. Μπορεί επίσης, όπως υποστηρίζει η Jeffery²⁷, ο ποιητής να μεταφέρει ένα μύθο με όλες του τις λεπτομέρειες από τη Λυκία, όπου βέβαια γνώριζαν τη γραφή τον 8^ο αιώνα π.Χ., χωρίς να έχει καμία επίγνωση της σημασίας των *σημάτων*.

Η αναφορά του Ομήρου στους Φοίνικες μπορεί να θεωρηθεί είτε κατάλοιπο της εποχής του χαλκού είτε άμεση μαρτυρία της ίδιας της εποχής του ποιητή, αφού η

²⁵ van Effenterre-van Effenterre (1994) 91-92.

²⁶ Harris (1989) 48-49 και σημ. 17.

²⁷ Jeffery (1990) 19.

ύπαρξη εμπόρων από τη Φοινίκη στον ελλαδικό χώρο είναι επιβεβαιωμένη ιστορικά και αρχαιολογικά και μάλιστα σε δύο διαφορετικές περιόδους, τη μυκηναϊκή και τη γεωμετρική²⁸. Στον Όμηρο όμως δε συνδέονται πουθενά οι Φοινίκες με τη γραφή και το αλφάβητο, όπως γίνεται αργότερα στον Ηρόδοτο.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι λέξεις παράγωγες από το ουσιαστικό *Φοῖνιξ* και γενικότερα από τη ρίζα *φοιν-* (αργότερα θα συνδεθεί ετυμολογικά με τα *φοινικήια γράμματα*), που απαντούν στον Όμηρο, όπως *φοῖνιξ*, *φοινικόεις*, *φοινήεις*, *φοινός*, *δαφοινός*, *φοινικοπαρήους*, δε φαίνεται να παραπέμπουν στη γραφή. Έχουν τη σημασία του κόκκινου χρώματος κυριολεκτικά (*ζωσπήρα φοίνικι φαεινόν*, Z 219, *χλαῖναν φοινικόεσσαν*, K 133 και φ 118), ή μεταφορικά (*νέους φοινικοπαρήους*, λ 124 και ψ 271), ή ακόμα τη σημασία του ματωμένου, του αιματηρού, του φονικού που σχετίζεται πάλι με το κόκκινο χρώμα του αίματος (*δαφοινός δράκων*, B 308, *φοινήεντα δράκοντα*, M 202, *αἵματι φοινόν*, Π 159). Σε καμία περίπτωση η ρίζα *φοιν-* δε φαίνεται να έχει σχέση με τη γραφή ή να υποδηλώνει κάποια σχέση της Φοινίκης με το ελληνικό αλφάβητο. Το ίδιο λεξιλόγιο απαντά και στον Ησίοδο, στους λυρικούς και στους τραγικούς ποιητές πάντα με τη σημασία του 'κόκκινος, φονικός'. Μόνο στο Σοφοκλή²⁹ (fr. 469) έχουμε μία μοναδική αναφορά *φοινικίοις γράμμασι*, η οποία παραπέμπει στην καταγωγή του αλφαβήτου από τη Φοινίκη.

Ο Powell ερμηνεύει την απουσία αναφοράς του Ομήρου στη γραφή, παρόλο που υπήρχε στην εποχή του, ως 'επική απόσταση' του ποιητή³⁰. Πράγματι είναι δυνατόν ο Όμηρος συνειδητά να μην αναφέρει καθόλου τη γραφή, αφού ολόκληρη η επική παράδοση στηριζόταν στον προφορικό λόγο και πιθανότατα γι' αυτόν η γραφή ήταν μια υποδεέστερη ή ασήμαντη ικανότητα, η οποία δεν είχε καμιά θέση στη ζωή των επικών ηρώων του ούτε ανήκε στις καθημερινές ενασχολήσεις της εποχής του. Επίσης ο Όμηρος είναι αδύνατον να μη γνώριζε καν την ύπαρξη γραφής οποιασδήποτε μορφής και να μην είχε δει ποτέ κάποια μορφή γραπτού κειμένου σε πέτρα, πάπυρο ή δέρμα, αφού αποδεδειγμένα εκείνη την εποχή η αλφαβητική γραφή υπήρχε στον ελλαδικό χώρο. Η απουσία λοιπόν οποιουδήποτε στοιχείου παραπέμπει σε γραφή ή γράμματα φαίνεται μάλλον να είναι συνειδητή επιλογή του ποιητή.

²⁸ Σταμπολίδης (1988) 102-134: για τις σχέσεις των λαών της ανατολικής Μεσογείου, και Σταμπολίδης (2004) 71-73: για την εμπορική δραστηριότητα της Ελεύθερνας.

²⁹ Campbell (1969) 526: αναφέρει και την ερμηνεία του Ησύχιου «ἐπεὶ δοκεῖ Κάδμος αὐτὰ ἐκ Φοινίκης κεκομικέναι».

³⁰ Powell (1991) 197-200.

Ούτε στα έπη του Ησιόδου γίνεται κάποια αναφορά στην ικανότητα γραφής και ανάγνωσης και φαίνεται ότι αυτά τα έπη δεν προορίζονταν για ανάγνωση. Ο W.V. Harris θεωρεί πιθανό το διδακτικό έπος, *Έργα και Ημέραι*, να αποτελούσε αντικείμενο ανάγνωσης όχι βέβαια από τους ίδιους τους αγρότες αλλά από κάποιους που θα μπορούσαν να κάνουν δημόσιες αναγνώσεις. Επίσης βρίσκει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Σιμωνίδης και ο Αλκαίος γνώριζαν το ποίημα αυτό, παρόλο που δεν ήταν Βοιωτοί³¹, που σημαίνει ότι το έπος κυκλοφορούσε στον ελλαδικό χώρο πιθανότατα σε γραπτή μορφή.

Ο Powell θεωρεί ότι οι μυθολογικές αναφορές στη δημιουργία του αλφαβήτου μπορεί να σχετίζονται με την ανάμνηση της εισαγωγής του στον ελλαδικό χώρο. Οι αρχαίοι έλληνες συγγραφείς αποδίδουν την εφεύρεση του αλφαβήτου (*τὰ καδμεΐα*) στον φοινικικής καταγωγής Κάδμο, ο οποίος ανάγεται στη μέση εποχή του χαλκού και έχει συνδεθεί με τα *φοινικία*, τα φοινικικά γράμματα. Ο Ευριπίδης³² επίσης αναφέρει ότι ο Παλαμήδης εφηύρε τα γράμματα και δίδαξε στους ανθρώπους τη γραφή και τοποθετεί την καταγωγή του είτε στη Φοινίκη είτε στην Εύβοια. Ο Powell πιστεύει ότι πίσω απ' αυτόν τον μυθολογικό ήρωα μπορεί να βρίσκεται ο πραγματικός ευρετής του αλφαβήτου³³.

Στον Ηρόδοτο, παρά το γεγονός ότι οι παράγωγες λέξεις από τη ρίζα *φοιν-* έχουν και τη σημασία με την οποία απαντούν στον Όμηρο, έχουμε την πρώτη σημαντική λογοτεχνική μαρτυρία για τη σύνδεση της Φοινίκης με το ελληνικό αλφάβητο. Ο Ηρόδοτος αναφέρει την παράδοση για τον ερχομό του Κάδμου από τη Φοινίκη στην Βοιωτία, ο οποίος αναζητώντας την Ευρώπη έφερε μαζί του και το αλφάβητο. Αναφέρει επίσης ότι οι Φοίνικες εισήγαγαν και δίδαξαν το αλφάβητο στους Έλληνες, το οποίο δεν υπήρχε πριν (*οἱ δὲ Φοίνικες... ἄλλα τε πολλὰ οἰκήσαντες ταύτην τὴν χώραν εἰσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα, οὐκ ἔόντα πρὶν Ἑλλησι. Ὡς ἐμοὶ δοκέειν, πρῶτα μὲν τοῖσι καὶ ἅπαντες χρέωνται Φοίνικες*, 5.58.1-5). Ο Ηρόδοτος πιστεύει ότι το αλφάβητο ήταν αποτέλεσμα αρχικά μιας μακρόχρονης συνύπαρξης Ελλήνων και Φοινίκων στο ίδιο μέρος, άποψη την οποία συμμερίζονται και σήμερα πολλοί μελετητές, αφού αναφέρει τους Φοίνικες και ως ιδρυτές αποικιών στον ελλαδικό χώρο. Επίσης αναφέρεται και σε ένα δεύτερο επίπεδο μιας μακρόχρονης διαδικασίας αλλαγών και εξελίξεων, που επέφεραν οι ίδιοι οι Έλληνες στο φοινικικό

---

³¹ Harris (1989) 49.

³² Ευριπίδης, fr. 578, 1-3.

³³ Powell (1991) 6 και 233-6.

αλφάβητο, προκειμένου να το προσαρμόσουν στη γλώσσα τους (μετά δὲ χρόνου προβαίνοντας ἄμα δὲ τῇ φωνῇ μετέβαλον καὶ τὸν ρυθμὸν τῶν γραμμάτων ... μεταρρυθμίσαντες, 5.58.5-9). Ο ιστορικός για πρώτη φορά αναφέρει ότι τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου ονομάστηκαν *φοινικήια* (*φοινικήια κεκλήσθαι*, 5.58.12) ετυμολογώντας το επίθετο από τη φοινικική καταγωγή του αλφαβήτου. Η μαρτυρία του Ηρόδοτου είναι ιδιαίτερα αξιόλογη, ἔστω κι αν αναπαραγάγει ένα μύθο, αν αναλογιστούμε τα μέρη στα οποία ἔζησε και τα οποία ἔχουν στενή σχέση με την πορεία του αλφαβήτου από τη Φοινίκη προς την Ελλάδα. Η καταγωγή του Ηρόδοτου από την Αλικαρνασσό αλλά και τα ταξίδια του στην ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης, σε πολλές περιοχές της Ασίας, καθώς και σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας (αμφίβολο αν επισκέφθηκε και την Κρήτη), στην Κάτω Ιταλία και Σικελία δίνουν περισσότερη αξία σ' αυτή τη μαρτυρία του. Η μετάβαση και εξέλιξη του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο είχε συντελεστεί τουλάχιστον τρεις αιώνες πριν την εποχή που ἔζησε ο Ηρόδοτος (480-430; π.Χ.) αλλά η μυθολογική υποστήριξη της φοινικικής καταγωγής του αλφαβήτου σίγουρα αντανakλά ένα μέρος της πραγματικότητας για τη γέννηση, τη μετάβαση και την εξέλιξη του στον ελλαδικό χώρο. Φαίνεται λοιπόν ότι αρχαίοι συγγραφείς του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Σοφοκλής, Ηρόδοτος, Ευριπίδης) είχαν συνείδηση της εισαγωγής του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο και το πιθανότερο είναι αυτό να αποτελεί κατάλοιπο μιας προφορικής παράδοσης παρά δικό τους δημιούργημα.

Οι πρώιμες λογοτεχνικές μαρτυρίες δεν είναι διαφωτιστικές ως προς την εισαγωγή του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο και τη σχέση του με το φοινικικό αλφάβητο. Ωστόσο μπορούν να μας οδηγήσουν ἔμμεσα τουλάχιστον στο συμπέρασμα ότι η παντελής απουσία της γραφής στην επική και λυρική ποίηση είτε είναι σκόπιμη λόγω της προφορικότητας της ποίησης, είτε είναι ασύνειδη αποσιώπηση μιας διαδικασίας που δεν αποτελούσε ακόμα αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας σ' αυτήν την περίοδο. Ο Ηρόδοτος θα μπορούσε να είναι ο δημιουργός της θεωρίας σχετικά με την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο από τη Φοινίκη αλλά τα αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν αυτή τη θεωρία του ιστορικού και επομένως ο Ηρόδοτος μπορεί να καταγράφει απλώς μια προγενέστερη παράδοση. Επιπλέον υπάρχει η επιγραφική μαρτυρία της ίδιας περίπου εποχής σε κρητικές επιγραφές, όπου εμφανίζεται το ρήμα *ποινικάζεν* και το επάγγελμα/λειτουργήμα *ποινικαστάς* συνδέοντας τη ρίζα *φοιν-* με το αξίωμα του γραφέα και τη γραφή, που επιβεβαιώνει τη σύνδεση με την περιοχή της Φοινίκης.

Ο τόπος εισαγωγής του αλφαβήτου

Ο τόπος εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο δε μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα. Δεν είναι βέβαιο όχι μόνο αν η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου έγινε σε ένα μέρος ή σε διαφορετικά μέρη σχεδόν ταυτόχρονα αλλά ούτε αν αυτό το μέρος βρισκόταν στον ελλαδικό χώρο ή σε κάποια περιοχή της Φοινίκης. Οι περισσότεροι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι εμπορικές σχέσεις της Φοινίκης με πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μετάδοση του αλφαβήτου, η οποία λογικά πρέπει να έγινε σε μια περιοχή, που αποτέλεσε κέντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων μεταξύ των δύο λαών.

Ο Powell συμπεραίνει ότι οι Ευβοείς και οι άποικοί τους πρέπει να ήταν οι πρώτοι κάτοχοι του αλφαβήτου, αν και δε μπορεί να καταλήξει με βεβαιότητα στο χώρο στον οποίο έγινε η υιοθέτησή του. Η Εύβοια φαίνεται από αρχαιολογικά ευρήματα ότι είχε επαφές με την ανατολική Μεσόγειο και είναι διαπιστωμένες οι εμπορικές σχέσεις της Ερέτριας και της Χαλκίδας με τις Κυκλάδες, την Κύπρο και τη Φοινίκη (συγκεκριμένα με την Αλ-Μίνα). Επίσης από την περιοχή της Εύβοιας προέρχονται μερικές από τις αρχαιότερες επιγραφές, που μπορούν να τοποθετηθούν γύρω στο 775-750 π.Χ. (Λευκαντί). Το 'ποτήριον του Νέστορος' και η 'λήκυθος της Ταταίης' είναι γραμμένες σε ευβοϊκό αλφάβητο (740 π.Χ.) και προέρχονται από τις Πιθηκούσες και την Κύμη της Κάτω Ιταλίας, αποικία των Ευβοέων και της αιολικής Κύμης της Μικράς Ασίας. Επιπλέον η Εύβοια βρίσκεται πολύ κοντά στην Αττική, στην οποία βρέθηκε η αρχαιότερη αλφαβητική επιγραφή της οινόχους του Διτύλου³⁴.

Η Jeffery και ο William Johnstone³⁵ θεωρούν επίσης καθοριστικό το ρόλο των εμπόρων στη μεταφορά του φοινικικού αλφαβήτου και πιστεύουν ότι το ελληνικό αλφάβητο δεν προήλθε από την επίσημη φοινικική γραφή των επιγραφών σε πέτρα αλλά από μια πιο βιαστική επισευρμένη μορφή της γραφής αυτής σε φθαρτά υλικά, όπως πάπυρος, δέρμα ή όστρακα, τα οποία θα έφερναν μαζί τους οι Φοινίκες έμποροι³⁶.

---

³⁴ Powell (1991) 12-17.

³⁵ Johnstone (1978): μελετά την επισευρμένη μορφή του φοινικικού waw και τη μετατροπή του στο ελληνικό αλφάβητο σε δίγαμμα ή Υ καθώς και την επισευρμένη μορφή των συμπληρωματικών γραμμάτων στο φοινικικό αλφάβητο. Έτσι καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα με τη Jeffery για την προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου από μια επισευρμένη μορφή του φοινικικού.

³⁶ Jeffery (1990) 7: την προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου από μια επισευρμένη μορφή του φοινικικού αποδεικνύουν η βουστροφηδόν γραφή, η έλλειψη στίξης στις πρώιμες αρχαϊκές επιγραφές, η σύγχυση των φοινικικών συμφώνων, και η προέλευση συγκεκριμένων γραμμάτων από μια μορφή επισευρμένης φοινικικής γραφής.

Η Jeffery όμως υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση του αλφαβήτου προϋποθέτει τη συνύπαρξη των δύο λαών σε ένα συγκεκριμένο μέρος για εύλογο χρονικό διάστημα και δε μπορεί να βασίζεται μόνο σε μια περιστασιακή και εφήμερη εμπορική δραστηριότητα. Μια τέτοια δίγλωσση κοινότητα Ελλήνων και Φοινίκων θα μπορούσε να βρίσκεται είτε στον ελλαδικό χώρο είτε στην περιοχή της Φοινίκης και οι κάτοικοί της θα ήταν στην πλειοψηφία τους ομιλητές και των δύο γλωσσών. Η δυσκολία αυτής της θεωρίας είναι να αποδειχθεί αρχαιολογικά η ύπαρξη μιας τέτοιας περιοχής, στην οποία συμβίωναν οι Έλληνες με τους Φοίνικες. Η Jeffery αποκλείοντας διάφορες περιοχές, οι οποίες βρίσκονται πάνω στους εμπορικούς δρόμους αλλά δεν πληρούν άλλες προϋποθέσεις, όπως η Θάσος, η Θήβα, τα Κύθηρα, η Λακωνία, η Σίκινος, η Ανάφη, η Θήρα αλλά και η Κύπρος, που θεωρητικά πληροί τις προϋποθέσεις αλλά διατήρησε το δικό της συλλαβικό αλφάβητο ως την ελληνιστική περίοδο, καταλήγει στις δύο πιθανότερες, τη Ρόδο και την Κρήτη. Ο ενδιασμός της Jeffery για την Κρήτη έγκειται στο γεγονός ότι είναι πολύ λίγες οι λογοτεχνικές αναφορές που θα μπορούσαν να τη συνδέσουν με τους Φοίνικες. Ο Όμηρος, όταν αναφέρεται στους λαούς των οποίων οι γλώσσες χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη, δεν κάνει καμία μνεία στους Φοίνικες. Επίσης η αντίθεση ανάμεσα στο ροδιακό και στο κρητικό αλφάβητο, παρά την εγγύτητα και τις εμπορικές σχέσεις των δύο περιοχών, είναι τουλάχιστον περίεργη. Αυτό την οδηγεί στην εικασία ότι η Κρήτη και η Ρόδος πήραν και οι δύο το αλφάβητό τους από μια προγενέστερη πηγή και ότι το αλφάβητο δεν υιοθετήθηκε στον ελλαδικό χώρο αλλά σε μια ελληνική αποικία στις φοινικικές ακτές³⁷. Αυτό ίσως εξηγεί και τη διαφορά των τοπικών αλφαβήτων, καθώς το αλφάβητο αυτό μεταδόθηκε ανεξάρτητα σε πολλές περιοχές μέσω των εμπορικών δρόμων. Αρχαιολογικά αποδεικνύεται η ύπαρξη ελληνικής αποικίας στις φοινικικές ακτές (σημερινή περιοχή της Αλ-Μίνα) τον 8^ο αιώνα π.Χ. ή και νωρίτερα ακόμα, χωρίς όμως να έχουν βρεθεί στην περιοχή ελληνικές ή φοινικικές αρχαϊκές επιγραφές. Η περιοχή της Αλ-Μίνα πληροί κατά την Jeffery τις προϋποθέσεις της δίγλωσσης κοινότητας Ελλήνων και Φοινίκων, η οποία διατηρεί παράλληλα εμπορικές σχέσεις με τον ελλαδικό χώρο, όπως αποδεικνύουν ευρήματα αρχαίας ελληνικής αγγειοπλαστικής³⁸, που μαρτυρούν εμπορικές σχέσεις με τις Κυκλάδες, τη Ρόδο, την Κύπρο και αργότερα την Κόρινθο³⁹. Ο Χρίστος Ντούμας

³⁷ Jeffery (1990) 10-11: για το γεωγραφικό προσδιορισμό και την ευρύτητα της έκτασης που καταλάμβαναν η Φοινίκη και οι φοινικικές ακτές, όπως τα αντιλαμβάνονταν οι αρχαίοι Έλληνες.

³⁸ Jeffery (1990) 12: αν και η ίδια η Jeffery αναγνωρίζει ότι μόνο τέτοια ευρήματα δεν είναι ικανά να αποδείξουν και σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών.

³⁹ Jeffery (1990) 5-12: για τον τόπο εισαγωγής του αλφαβήτου.

επίσης υποστηρίζει την πιθανή ύπαρξη μιας τέτοιας δίγλωσσης κοινότητας, στη ζώνη της Φιλισταϊκής Πεντάπολης, στην οποία συνυπήρχαν και συναλλάσσονταν λαοί σημιτόφωνοι και ελληνόφωνοι από το 12^ο ως το 10^ο αιώνα π.Χ.⁴⁰.

Η Κρήτη βέβαια, παρά την αντίθετη άποψη της Jeffery, θα μπορούσε να είναι το ιδανικό μέρος όχι μόνο για την παραλαβή του αλφαβήτου από τους Φοίνικες αλλά και για τη μετάδοσή του στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, αφού είχε εμπορικές σχέσεις με όλους τους λαούς της ανατολικής Μεσογείου. Ήδη από τη μινωική εποχή η Κρήτη είχε επαφές μέσω του θαλάσσιου εμπορίου με τους Αιγύπτιους, τους Χαναανίτες και τους Φοίνικες⁴¹. Η Paula Perlman υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να θεωρούμε τις πόλεις της Κρήτης απομονωμένες ούτε μεταξύ τους ούτε από τα παράλια της Μεσογείου. Σε όλη την αρχαϊκή και κλασική περίοδο η Κρήτη διατηρούσε αδιάλειπτα εμπορικές σχέσεις με πάρα πολλές περιοχές του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου, της ανατολικής Μεσογείου και της βόρειας Αφρικής. Στην Ελεύθερνα ιδιαίτερα έχουν βρεθεί αγγεία πρώιμης αρχαϊκής εποχής (625-575 π.Χ.) από την Κόρινθο, τη Λακωνία και το Άργος, όπως και ευρήματα, τα οποία υποδηλώνουν και μια εμπορική επικοινωνία της Ελεύθερνας με άλλες κρητικές πόλεις, όπως η Γόρτυνα, η Κνωσός, η Κυδωνία, το Αφρατί. Η αρχαία Ελεύθερνα ίσως ήταν ένας εμπορικός κόμβος, που ένωνε τις περιοχές της Κρήτης όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με τη Λακωνία, την Κυρηναϊκή, τη Σάμο. Πολύ σημαντικά είναι τα ταφικά ευρήματα που ανάγονται στο τέλος του 10^{ου} αι. π.Χ. και ίσως και νωρίτερα, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν πολλά αντικείμενα από άλλες περιοχές της Κρήτης, από το Αιγαίο αλλά και από την ανατολική Μεσόγειο (Μ. Ασία, Κύπρο, Ισραήλ, Συρία, Φοινίκη, Αίγυπτο)⁴². Η Perlman επίσης αναφέρει ότι ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. η Ελεύθερνα εμφανίζει λιγότερο πλούτο στις ταφές και απουσία ευρημάτων από τις ακτές της Φοινίκης. Φαίνεται ότι τότε (πιθανόν λόγω κάποιων πολιτικών αλλαγών στην ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης με την άνοδο της νεο-ασσυριακής δυναστείας) οι εμπορικοί δρόμοι μεταφέρθηκαν στη δυτική Μεσόγειο. Αν δεχτούμε μια τέτοια ερμηνεία της απουσίας των ευρημάτων, τότε η υιοθέτηση του αλφαβήτου θα πρέπει να έγινε πολύ νωρίτερα, αφού ήδη στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. υπάρχουν στην Κρήτη ολοκληρωμένα δείγματα γραφής.

---

⁴⁰ Ντούμας (2004) 502-503. Βλ. και 498-501, όπου ο Ντούμας υποστηρίζει ότι τα λεγόμενα 'σημεία κεραμέως' μπορεί να αποτελούν μια 'δεξαμενή σημείων' προγενέστερων του αλφαβήτου κοινή για τους λαούς της ανατολικής Μεσογείου.

⁴¹ Cline (1999).

⁴² Perlman (2004) 118-121 και Σταμπολίδης (2004) 67: για τα επιτύμβια σήματα/όρους (cipri) φοινικικού τύπου, που έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο της Ελεύθερνας.

Επιπλέον τα επιγραφικά δεδομένα ενισχύουν τη θεωρία της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου στην Κρήτη. Τα αρχαϊκά κρητικά αλφάβητα σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αλφάβητα του ελλαδικού χώρου παρουσιάζουν τις περισσότερες ομοιότητες με το φοινικικό ως προς το σχήμα των γραμμάτων, τα σημεία στίξης, τη φορά γραφής. Επίσης η Κρήτη είναι το μόνο μέρος, για το οποίο υπάρχουν επιγραφικά στοιχεία, που αποδεικνύουν τη γνώση του φοινικικού αλφαβήτου και όχι απλώς τις εμπορικές σχέσεις των δύο λαών. Οι Κρήτες γνώριζαν το φοινικικό αλφάβητο ήδη από το 10^ο-9^ο αιώνα π.Χ.⁴³, όπως αποδεικνύει η φοινικική επιγραφή σε μπρούτζινο αγγείο από τον Τεκέ, κοντά στην Κνωσό, που χρονολογείται ανάμεσα στο 10^ο και 9^ο αιώνα π.Χ.⁴⁴. Ο Yves Duhoux θεωρεί επίσης πολύ σημαντικό το μοναδικό εύρημα ενός γράμματος, σε μια επιγραφή του 650 π.Χ. από τη Δρήρο, το οποίο είναι σχεδόν όμοιο με το δεξιόστροφο φοινικικό yod του 9^{ου}-8^{ου} αιώνα π.Χ., αν εξαιρέσει κανείς τη μεσαία οριζόντια κεραία, που έχει αντίθετη φορά από την κανονική. Μάλιστα δε μπορεί να ταυτιστεί με το I, γιατί στην ίδια επιγραφή το I δηλώνεται με ξεχωριστό σύμβολο, το σχήμα του οποίου επίσης προέρχεται από το φοινικικό yod, αλλά έχει διαφορετική φωνητική αξία. Αυτό το γράμμα δεν απαντά σε κανένα άλλο ελληνικό αλφάβητο και αποδεικνύει τη σχέση των αλφαβήτων της Κρήτης με το φοινικικό αλφάβητο⁴⁵. Επειδή πρόκειται για ετεοκρητική επιγραφή γραμμένη σε ελληνικό αλφάβητο αλλά σε μη ελληνική γλώσσα, ο Duhoux συμπεραίνει ότι οι Ετεόκρητες θα μπορούσαν να είναι εκείνοι που υιοθέτησαν για πρώτη φορά το φοινικικό αλφάβητο. Επρόκειτο για δίγλωσση κοινότητα, που γνώριζε την προγενέστερη Γραμμική γραφή, όπως δείχνουν τα επιγραφικά ευρήματα και είναι πολύ πιθανό να γνώριζε και τη φοινικική γλώσσα. Μια τέτοια 'εγγράμματη' δίγλωσση κοινότητα θα ήταν ευκολότερο να πειραματιστεί και να υιοθετήσει τελικά ένα νέο είδος γραφής. Ο Duhoux επισημαίνει επίσης ότι τον 8^ο αιώνα π.Χ. είχε ήδη δημιουργηθεί το κρητικό αλφάβητο, όπως αποδεικνύει μια αλφαβητική επιγραφή από τη Φαιστό και σε συνδυασμό με τα παραπάνω ευρήματα συμπεραίνει ότι το φοινικικό αλφάβητο υιοθετήθηκε πρώτη φορά στην Κρήτη και ότι οι Ετεόκρητες ήταν αυτοί που δημιούργησαν την πρώτη αλφαβητική γραφή στον ελλαδικό χώρο⁴⁶.

⁴³ Powell (1991) 13 και σημ. 24: αναφέρει την ύπαρξη φοινικικής επιγραφής σε χάλκινο αγγείο του 9^{ου} αιώνα π.Χ. στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού, αν και κατά τη γνώμη του είναι αρκετά πρόωμη, για να θεωρηθεί πρόδρομος του ελληνικού αλφαβήτου.

⁴⁴ Sznycer (1979).

⁴⁵ Hoffman (1972) 13 και 15: το όνομα ΝΛΟΝ σε μίτρα από το Αφρατί πιθανότατα παραπέμπει σε φοινικικό συμφωνικό σύμπλεγμα αποδεικνύοντας τη συνύπαρξη των δύο γλωσσών στην Κρήτη. Ο Raubitschek επισημαίνει τη συνύπαρξη δωρικών, ετεοκρητικών και ανατολικών στοιχείων στα ονόματα των επιγραφών στα όπλα.

⁴⁶ Duhoux (1981).

Συμπερασματικά, η θεωρία του Duhoux, αν και είναι ενδιαφέρουσα, δε μπορεί να αποδειχτεί επαρκώς. Όμως η Κρήτη συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες να αποτελεί έναν από τους τόπους εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου. Εκτός από τις εμπορικές σχέσεις, οι οποίες μπορούν να αποδειχτούν και για άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και της Φοινίκης, πολύ ισχυρό στοιχείο αποτελούν τα μοναδικά επιγραφικά ευρήματα που αποδεικνύουν τη γνώση του φοινικικού αλφαβήτου, την ύπαρξη φοινικικών συμβόλων άγνωστων στα υπόλοιπα τοπικά ελληνικά αλφάβητα αλλά και η αρχαιότερη επιγραφική μαρτυρία που συνδέει τη Φοινίκη με το ελληνικό αλφάβητο.

Μια επιγραφική μαρτυρία : Ποινικάζω και ποινικαστάς

Η μοναδική επιγραφική μαρτυρία για τη φοινικική προέλευση του ελληνικού αλφαβήτου, τον γραφέα και την κοινωνική του θέση προέρχεται από μια επιγραφή σε χάλκινη μίτρα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. πιθανότατα από την περιοχή της Λατούς, αν και τα γράμματα παραπέμπουν στην περιοχή της Λύττου και του Αφρατί. Στην επιγραφή αυτή συναντάται άπαξ το ρήμα *ποινικάζεν* (*φοινικάζειν*: το αρχικό π λόγω της ψιλωτικής κρητικής διαλέκτου⁴⁷) και μάλιστα σε συνδυασμό με το ρήμα *μναμονεύεν*.

Το ρήμα φαίνεται να προέρχεται από το ουσιαστικό *Φοίνιξ* και να σχετίζεται με τα *φοινικήια* γράμματα. Κάποιοι μελετητές διατυπώνουν ενστάσεις για την κατάληξη –άζω, γιατί η κατάληξη –ίζω θα δήλωνε ‘κάνω κάτι όπως οι Φοίνικες’. Ο Arthur Beattie πιστεύει ότι η κατάληξη –άζω αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για τη σημασία του ρήματος ως ‘γράφω’ και θεωρεί ότι το παράγωγο με την ομηρική σημασία θα σήμαινε ‘κάνω κάτι όπως οι Φοίνικες, μιμούμαι τους Φοίνικες’ ή ‘χρωματίζω με κόκκινο χρώμα’ και όχι ‘γράφω’. Αντίθετα πιστεύει ότι συνδέεται με τη λέξη *ποινή* και *ποινικός*, επειδή: 1) παρουσιάζεται σε συνδυασμό με το *μνάμων*, που αναφερόταν σε κάποιον που γνώριζε το νόμο και τις αποφάσεις της πόλης αλλά δεν ήταν αρμόδιος για την καταγραφή τους, και 2) εμφανίζει την ίδια παραγωγική κατάληξη με ρήματα παραγόμενα από ουσιαστικά με παρόμοια δικανική σημασία (*ήλιάζω*, *έκκλησιάζω*, *άπελλάζω*, *φρατριάζω*, *φυλάζω*, *κολάζω*). Ο *ποινικαστάς* κατά τη γνώμη του συνδέεται με τη λέξη *φοίνιος* (κόκκινος ή φονικός με την ομηρική σημασία) μόνο στο μέτρο που ασχολείται με σοβαρές δικαστικές υποθέσεις και ποινές που επιβάλλονται σε αδικήματα αίματος (φόνοι). Αναφέρει συμπληρωματικά και το νόμο της Γόρτυνας, στον οποίο εμφανίζονται μαζί οι λέξεις *δικαστάς* και *μνάμων* και μια επιγραφή της Ελεύθερνας, στην οποία μπορεί να διαβάσει κανείς *ποινικα[* και *δικάζοντας*, πιθανόν επειδή οι δύο ιδιότητες ήταν στενά συνδεδεμένες σε μια μικρή κοινότητα⁴⁸. Η Rosalind Thomas θεωρεί ότι οι μνήμονες ήταν υπολογίσιμοι αξιωματούχοι μέχρι την κλασική εποχή και συνδέονταν άμεσα με τη δικαστική διαδικασία. Αναφέρει μάλιστα ότι στη Γόρτυνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ο ρόλος του μνήμονα ήταν, εν μέρει, να θυμάται δικαστικά προηγούμενα, για τα οποία δεν υπήρχαν γραπτά αρχεία⁴⁹.

⁴⁷ Bile (1988) 74, 140-141 και Woodard (1997) 141-145.

⁴⁸ Beattie (1975).

⁴⁹ Thomas (1995) και (1996) 85 και Bile (1988) 348-351: για το ρόλο του μνήμονα στη δικαστική διαδικασία.

Οι Jeffery και Anna Morpurgo-Davis δε θεωρούν ότι η κατάληξη παρουσιάζει πρόβλημα σε σχέση με τη σημασία του ρήματος, που σημαίνει ‘γράφω’, εφόσον είναι κοινά αποδεκτό ότι τα *φοινικήια* είναι τα γράμματα. Τη λέξη μάλιστα *φοινικήια* τη χρησιμοποίησαν πρώτοι οι Ίωνες, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, για να δηλώσουν τα ελληνικά γράμματα, τα οποία πήραν από τους Φοίνικες. Αλλά και η λέξη *φοινικογράφος* απαντά σε ελληνιστική επιγραφή από τη Μυτιλήνη, σε συνδυασμό με τη λέξη *γραμματεύς*⁵⁰. Άρα ο *ποινικαστάς* είναι ο γραφέας, ο οποίος καταγράφει και κρατά τα αρχεία. Η λέξη μπορεί να αποκατασταθεί και σε επιγραφή στην Ελεύθερα (*ποινικα*[: IC II.xii.11,3) σύμφωνα με την Jeffery. Από το περιεχόμενο της επιγραφής του Σπενσίθιου διαπιστώνεται η υψηλή θέση που κατέχει ο Σπενσίθιος ως γραφέας και *μνήμων*, αξίωμα κληρονομικό που του προσφέρει απαλλαγή από το φόρο, ετήσια πληρωμή σε είδος, συμμετοχή στις αποφάσεις των *κόσμων* και σε κάποιες θρησκευτικές τελετουργίες. Αξιοσημείωτη είναι η συνύπαρξη των αξιωμάτων του μνήμονα με εκείνο του γραφέα, γιατί αρχικά ο μνήμων δεν ήταν απαραίτητο να είναι εγγράμματος αλλά αρκούσε, όπως δηλώνει και η λέξη, η ικανότητα απομνημόνευσης. Η αρμοδιότητά του ως γραφέα θα ήταν ίσως η καταγραφή με τον κατάλληλο τρόπο των αποφάσεων της πόλης και ο σχεδιασμός τους σε πέτρα σε δημόσιο χώρο, την οποία μετά θα χάραζε ο τεχνίτης⁵¹. Οι G.P. και R.B. Edwards επίσης θεωρούν ότι η λέξη *ποινικαστάς* δηλώνει ένα νέο αξίωμα και η σημασία που πρέπει να αποδοθεί στη λέξη είναι ‘γραφέας’, εφόσον υπάρχουν παραδείγματα και στη μεταγενέστερη λογοτεχνική παράδοση, όπου η ρίζα *φοιν-* απαντάται σε συνδυασμό με τα γράμματα (π.χ. *φοινικικοῖς γράμμασιν*, Διόδωρος Σικελιώτης V.58.3)⁵².

Το ουσιαστικό *ποινικαστάς* και το ρήμα *ποινικάζω*, αν αποδεχτούμε τελικά τη σημασία τους ως ‘γραφέας’ και ‘γράφω’, αποτελούν την πρώτη επιγραφική μαρτυρία για την προέλευση του αλφαβήτου και τη σύνδεσή του με την ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης. Η χρήση της λέξης *ποινικαστάς* στην Κρήτη φαίνεται να διατηρεί μια πρωταρχική σημασία παραπέμποντας απευθείας στην ετυμολογική της προέλευση και στην καταγωγή του αλφαβήτου από τους Φοίνικες. Επιπλέον η λέξη χρησιμοποιείται στην Κρήτη σε μια εποχή που δε φαίνεται να απαντά πουθενά αλλού στην υπόλοιπη Ελλάδα και σε καμιά λογοτεχνική μαρτυρία με την ίδια σημασία, εφόσον στη

---

⁵⁰ IG XII 2, 96-97.

⁵¹ Jeffery και Morpurgo-Davis (1970).

⁵² Edwards-Edwards (1977).

λογοτεχνική παράδοση πριν τον Ηρόδοτο οι λέξεις με ρίζα *φοιν-* και *φοινικ-* δεν έχουν σχέση με τη γραφή.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στη Γραμμική Β απαντά το ρήμα *po-ni-ki-jo* (φοινικίζω), που συνδέεται με τη ρίζα *φοιν-*, πιθανότατα για να υποδηλώσει το κόκκινο χρώμα⁵³. Ο συσχετισμός των δύο σημασιών των λέξεων που έχουν ως σύνθεμά τους το *φοιν-*, δηλαδή της υποδήλωσης του κόκκινου χρώματος και από την άλλη των γραμμάτων και της γραφής μπορεί να έχει μια λογική εξήγηση. Κατά πάσα πιθανότητα οι Φοίνικες έμποροι χρησιμοποιούσαν στις περγαμηνές ή τους παπύρους ή ακόμα και στις επιγραφές, για να χρωματίζουν τα χαραγμένα γράμματα, το χαρακτηριστικό κόκκινο χρώμα (*μίλτος*⁵⁴) που παράγεται στην περιοχή της Φοινίκης, το οποίο τελικά συνδέθηκε με τα φοινικικά γράμματα. Η εξέλιξη και η χρήση των δύο σημασιών μπορεί να ήταν μετέπειτα διαφορετική για την Κρήτη και την υπόλοιπη Ελλάδα για διάφορους λόγους. Μια τέτοια ερμηνεία συνδυάζει τη σημασία του χρώματος, που έχει η κατάληξη *-άζω*, με τη σημασία της γραφής, η οποία πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Φοίνικες, δηλαδή *φοινικάζω*=γράφω κόκκινα, όχι *χαράζω*, αφού όλες οι επιγραφές χρωματίζονταν.

Η σύνδεση της λέξης *ποινικαστάς* με τη φοινικική προέλευση του αλφαβήτου και η παράλληλη απουσία της σημασίας αυτής στα λογοτεχνικά κείμενα και στα επιγραφικά ευρήματα από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο ενισχύει τη θεωρία της εισαγωγής του φοινικικού αλφαβήτου αρχικά στην περιοχή της Κρήτης, όπου φαίνεται να υπάρχει συνείδηση της καταγωγής αυτής. Αν θεωρήσουμε ότι πράγματι η εισαγωγή του αλφαβήτου έγινε αρχικά στην Κρήτη ή τουλάχιστον ότι το κρητικό αλφάβητο ήταν από τα πιο πρώιμα του ελλαδικού χώρου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αυτό το αλφάβητο εμφανίζει μια σχετική σταθερότητα στην αρχική του μορφή για πολλούς αιώνες, τότε είναι πολύ πιθανόν να επιβίωσε μια λέξη με την αρχαιότερη σημασία της, που μας αναγάγει στη διαδικασία υιοθέτησης του ελληνικού από το φοινικικό αλφάβητο.

---

⁵³ Murray-Warren (1976): υποστηρίζουν ότι η λέξη *po-ni-ki-jo*, που απαντά σε επιγραφές της Κνωσού σε Γραμμική Β έχει σημασία σχετική με το κόκκινο χρώμα και πολύ πιθανόν υποδηλώνει την περιοχή της Φοινίκης, απ' όπου αυτό το χρώμα προερχόταν. Παρά τις διαφορετικές απόψεις για τη σημασία αυτής της λέξης είναι πολύ ισχυρή η άποψη της σύνδεσής της με τις υπόλοιπες ελληνικές λέξεις με το σύνθεμα *φοινικ-* και με πιθανή προέλευση της λέξης από το κόκκινο χρώμα που παράγεται από τα όστρακα στην περιοχή της Τύρου στις ακτές της Φοινίκης. Η λέξη μπορεί ίσως να συνδεθεί με τη λέξη *ποινικαστάς* και *ποινικάζεν* των μεταγενέστερων επιγραφών της Κρήτης, αν και πάντα με κάποια επιφύλαξη. Επίσης ο Hooker (1994) 123 αναφέρει την ύπαρξη στη Γραμμική Β των λέξεων *po-ni-ke-ja*, *po-ni-ke-a*, *po-ni-ki-ja* ως επιθέτων που δηλώνουν ύλη.

⁵⁴ Hooker (1994) 121: αναφέρει το επίθετο της Γραμμικής Β *mi-to-Fe-ssa* (*μιτόεσσα*) με τη σημασία 'βαμμένη κόκκινη'.

Ο τρόπος διάδοσης του φοινικικού αλφαβήτου

Η αποδοχή ενός συγκεκριμένου τύπου, στον οποίο υιοθετήθηκε το φοινικικό αλφάβητο σχετίζεται άμεσα και με τον τρόπο, με τον οποίο μεταδόθηκε. Αν η γραφή είναι δημιούργημα ενός 'ευρετή', τότε είναι πιθανότερη η ύπαρξη ενός μοναδικού μέρους, στο οποίο αυτός μετέφερε το αλφάβητο για πρώτη φορά. Αν όμως η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου ήταν αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους Έλληνες και τους Φοίνικες, τότε είναι πολύ πιθανόν να έγινε σχεδόν ταυτόχρονα σε πολλά διαφορετικά μέρη του ελλαδικού χώρου.

Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν τη θεωρία του ενός ευρετή, του ενός ικανού ανθρώπου που ήρθε με κάποιον τρόπο σε επαφή με το φοινικικό αλφάβητο στον ελλαδικό χώρο ή στη Φοινίκη και 'εφηύρε' το ελληνικό αλφάβητο προσθέτοντας από την αρχή τα πέντε φωνήεντα που δεν υπήρχαν στο φοινικικό, τουλάχιστον ως φωνήματα με ξεχωριστά σύμβολα. Ο Powell υπερασπίζεται αυτήν την άποψη στηρίζοντάς την κυρίως στις ιδιαιτερότητες και διαφορές του ελληνικού από το φοινικικό αλφάβητο και στον παραλληλισμό με άλλα συστήματα γραφής, τα οποία επίσης είχαν τέτοιους μοναδικούς ευρετές. Θεωρεί ότι αλλαγές, όπως η προσθήκη των φωνηέντων, η μοναδική παρουσία του Φ, η σύγχυση στην απόδοση ορισμένων φοινικικών συμφώνων και η βουστοφηδόν γραφή αντί της φοράς προς τα αριστερά της φοινικικής γραφής, προϋποθέτουν την ικανότητα ενός προσώπου και φαίνονται μάλλον ενσυνείδητες επιλογές παρά τυχαία λάθη. Επίσης θεωρεί ως πιθανό τόπο καταγωγής αυτού του ευρετή την Εύβοια λαμβάνοντας υπόψη του τα επιγραφικά ευρήματα αλλά και τις λογοτεχνικές μαρτυρίες του Ησιόδου και του Ηροδότου, οι οποίοι συσχετίζουν την Εύβοια με την εισαγωγή του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο⁵⁵.

Η Jeffery διατυπώνει τις αντιρρήσεις της για τη θεωρία του ενός εμπνευσμένου ευρετή, που κατόρθωσε μέσα από μια σύνθετη διαδικασία και μια ακόμα πιο σύνθετη σύλληψη και σκέψη να δημιουργήσει το ελληνικό αλφάβητο προχωρώντας σε συνειδητές και προμελετημένες τροποποιήσεις του φοινικικού αλφαβήτου. Δεν αποδέχεται την ικανότητα μιας τέτοιας κριτικής παρέμβασης σε μια κοινωνία σε γενικές γραμμές αναλφάβητη, η οποία μάλιστα δεν είχε έρθει ποτέ ως τότε σε επαφή με ανάλογο σύστημα γραφής. Αντίθετα προτείνει μια απλούστερη και περισσότερο πιθανή διαδικασία απλής εκμάθησης των συμβόλων και των ήχων του φοινικικού αλφαβήτου

---

⁵⁵ Powell (1991) 10-12 και 16-18.

και μεταφοράς τους στους πιο οικείους προς αυτούς ήχους της ελληνικής γλώσσας. Μ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύει ακόμα και την προσθήκη των φωνηέντων, την οποία δε θεωρεί στην ουσία προσθήκη αλλά απλή απόδοση του φοινικικού ήχου στον πιο κοντινό ήχο της ελληνικής γλώσσας. Μια τέτοια διαδικασία δεν προϋποθέτει την ιδιαίτερη μόρφωση και ευφυΐα ενός 'ευρετή' αλλά απλώς έναν 'καταγραφέα' συμβόλων και ήχων και μια αυτόματη διαδικασία προσαρμογής στις φωνητικές απαιτήσεις της ελληνικής γλώσσας. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή γίνεται αποδεκτός ένας τρόπος διάδοσής του αλφαβήτου από στόμα σε στόμα και οι διαφορές των τοπικών αλφαβητών ερμηνεύονται ως προσαρμογή κάποιων γενικών κανόνων στις κατά τόπους γλωσσικές ιδιαιτερότητες⁵⁶.

Η οينوχόη του Διπύλου μπορεί να αποτελεί μια από τις ελάχιστες μαρτυρίες, όπως προτείνουν η Jeffery και ο Powell⁵⁷, για τον τρόπο με τον οποίο ήταν δυνατόν να μεταδοθεί η γραφή. Την προσεκτική γραφή του πρώτου εξαμέτρου φαίνεται να ακολουθεί μια αρκετά άτεχνη προσπάθεια ενός δεύτερου πιθανότατα γραφέα, που προσπαθεί να μιμηθεί χωρίς μεγάλη επιτυχία τον πρώτο. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η διαδικασία αυτή δε λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια μιας εμπορικής συναλλαγής και κατά συνέπεια μιας πρακτικής χρήσης της γραφής αλλά σε μια ανεπίσημη καθημερινή συμποτική περίσταση, όπως δείχνει το περιεχόμενο της επιγραφής, που δεν είναι παρά ένας αστεϊσμός. Πιθανότατα στο συμπόσιο αυτό η οينوχόη δόθηκε ως δώρο σε κάποιον από τους συμμετέχοντες και κάποιος που γνώριζε να γράφει χάραξε στο αγγείο το στίχο αυτό. Αυτή η επικοινωνιακή περίσταση δεν είναι απαραίτητο να σημαίνει ότι επρόκειτο για ένα μοναδικό γεγονός που συνέβη μία φορά. Αντίθετα μπορεί να θεωρηθεί και ως μια ένδειξη για το ότι η γραφή κυκλοφορούσε μέσα στον ελλαδικό χώρο με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και πολλοί είχαν τη δυνατότητα να δουν όχι μόνο το αποτέλεσμα της γραφής, το κείμενο σε πάπυρο, αγγείο, δέρμα ή πέτρα αλλά και την ίδια τη διαδικασία και να πάρουν μάλιστα μέρος σ' αυτήν. Μια παρόμοια προσπάθεια εκμάθησης της γραφής μπορούμε να δούμε σε ένα όστρακο από τον Υμηττό και σε δύο αλφαβητάρια της Κύμης στην Ιταλία (700 π.Χ. περίπου), όπου φαίνεται ότι κάποιος στην προσπάθειά του να μάθει να γράφει, χαράζει άτεχνα κάποια γράμματα ή απλώς κεραίες που δε σχηματίζουν κάποιο συγκεκριμένο γράμμα. Αυτή λοιπόν την πολύ πρώιμη περίοδο αρκετοί άνθρωποι σε διαφορετικά μέρη ταυτόχρονα προσπαθούσαν να εξοικειωθούν με τη νέα και γοητευτική αυτή διαδικασία είτε παρακολουθώντας

---

⁵⁶ Jeffery (1990) 1-5 και 22.

⁵⁷ Powell (1988).

κάποιον που τη γνώριζε καλά είτε ασκούμενοι μόνοι τους με τη βοήθεια κάποιου γραπτού κειμένου που είχαν δει. Η επίδειξη της ικανότητας γραφής σε δημόσιες συγκεντρώσεις σύμφωνα με τον Powell θα έβρισκε πολλούς μιμητές. Οι συμμετέχοντες σε τέτοιες περιστάσεις φαίνεται να έχουν επίγνωση των ικανοτήτων του εκάστοτε γραφέα και συνειδητά προσπαθούν να τον μιμηθούν.

Ο Walter Burkert επίσης θεωρεί ότι κάποιος μπορούσε πολύ εύκολα να διδαχθεί ένα τόσο απλό σύστημα γραφής όπως το φοινικικό χωρίς να ανήκει σε ένα κύκλο μορφωμένων επαγγελματιών γραφέων. Για τον Burkert πολύ σημαντικό στοιχείο που αποδεικνύει τον τρόπο μετάδοσης της γραφής είναι η τυποποιημένη αλληλουχία των γραμμάτων, που διατηρούν το φοινικικό τους όνομα, αν και δεν έχει πια καμιά σημασία στα ελληνικά. Η διδασκαλία της ανάγνωσης δεν ήταν παρά η αποστήθιση της αλληλουχίας αυτής, την οποία κάποια στιγμή κάποιος ή κάποιοι διδάχθηκαν και στη συνέχεια μετέφεραν αυτή τη γνώση στον ελλαδικό χώρο⁵⁸.

Οι απόψεις της Jeffery και του Burkert οδηγούν στο εύλογο συμπέρασμα ότι ο νέος τρόπος γραφής ήταν αρκετά εύκολος στην εκμάθηση και στη μετάδοσή του και σίγουρα προσιτός σε μεγαλύτερο αριθμό ατόμων από οποιοδήποτε άλλο σύστημα γραφής ως τότε. Η επιθυμία όμως για τη μετάδοση του νέου τρόπου γραφής και η προέκταση της χρήσης της σε κείμενα συνθετότερα που έχουν σχέση με την επίσημη πολιτεία, όπως τα πάσης φύσεως νομικά κείμενα, αλλά και με τη λογοτεχνική έκφραση δε μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα μιας συνειδητής διαδικασίας. Εξάλλου στην αρχαϊκή εποχή το επίπεδο συνείδησης στην τέχνη και στη λογοτεχνία (επική και λυρική ποίηση) είναι υψηλό και δείχνει ενσυνείδητη δημιουργία, ικανότητα για διαμόρφωση προσωπικού ύφους και δυνατότητες εξέλιξης. Οι πρώτες έμμετρες αλφαβητικές επιγραφές που παραπέμπουν σε επικά συμφραζόμενα προϋποθέτουν ένα ασκημένο ακροατήριο και ενισχύουν την πιθανότητα ο δημιουργός να χρησιμοποιούσε τη γραφή σε κάποια στάδια της ποιητικής του δημιουργίας. Ακόμα και σε μια κατά βάση προφορική κοινωνία, σίγουρα υπήρχαν άτομα που ήταν σε θέση να διαβάσουν αυτές τις πρώτες επιγραφές και να τις αναπαραγάγουν ή να απαντήσουν με παρόμοιο τρόπο. Το συμποτικό περιβάλλον αυτών των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών είναι στοιχείο που αποδεικνύει ότι η γραφή δεν προοριζόταν να καλύψει μόνο τις πρακτικές ανάγκες της αρχαϊκής κοινωνίας αλλά ήταν σε χρήση και σε περιστάσεις της καθημερινής ζωής πιθανότατα των ανώτερων μόνο κοινωνικά τάξεων. Η εξάπλωση της γραφής και κυρίως

---

⁵⁸ Burkert (2000) 51-52.

η χρήση της σε πολλές διαφορετικές περιστάσεις στην οικονομική, πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή μιας κοινωνίας δεν αποτελεί τυχαία και ασύνειδη διαδικασία, όπως και κάθε εξέλιξη δεν αποτελεί προϊόν λαθών ή τυχαίων αλλαγών, παρόλο που κι αυτές δεν αποκλείονται σε μια εξελικτική διαδικασία.

Ο τρόπος διάδοσης του αλφαβήτου στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα των πολλών και τόσο διαφορετικών αλφαβήτων ακόμα και σε περιοχές που είχαν στενή σχέση μεταξύ τους (π.χ. η Κρήτη και η Ρόδος), ή ανήκαν στην ίδια γεωγραφική περιφέρεια (π.χ. οι πόλεις της Κρήτης).

Υπάρχουν δύο δυνατότητες σχηματισμού των τοπικών αλφαβήτων, ανάλογα πάντα με τον τρόπο που έγινε η υιοθέτηση του ελληνικού αλφαβήτου από το φοινικικό πρότυπο. α) Το ελληνικό αλφάβητο επινοήθηκε από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο σε μια περιοχή, το οποίο επέλεξε με υποκειμενικά κριτήρια μια συγκεκριμένη εκδοχή από τις παραλλαγές του φοινικικού αλφαβήτου. Σε μια τέτοια περίπτωση τα τοπικά αλφάβητα δεν προϋπήρχαν αλλά διαμορφώθηκαν σταδιακά με τη διασπορά του αλφαβήτου στον ελλαδικό χώρο μέσω των εμπορικών δρόμων. Μια τέτοια άποψη προϋποθέτει προφανώς ένα εύλογο χρονικό διάστημα για τη διάδοση και την εξέλιξη του πρωταρχικού αλφαβήτου. β) Η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου έγινε ταυτόχρονα σε περισσότερες περιοχές⁵⁹ του ελλαδικού χώρου και κατά συνέπεια τα τοπικά αλφάβητα δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα με την υιοθέτηση του αλφαβήτου και δεν αποτελούν προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας.

Η Jeffery θεωρεί ως δεδομένο ένα πρωταρχικό αλφάβητο από το οποίο προέκυψαν σταδιακά τα τοπικά αλφάβητα μέσα από μια σύνθετη διαδικασία, που δεν οφείλεται πάντα σε ενσυνείδητες επιλογές αλλά περισσότερο σε αυθόρμητη προσαρμογή των γραμμάτων στο τοπικό φωνητικό σύστημα ή ακόμα και πολλές φορές σε λάθη στην αντιγραφή από το αλφάβητο-πρότυπο και σε ακούσιες μετατροπές στη μορφή των γραμμάτων στην προσπάθεια των γραφένων να αφομοιώσουν και να μάθουν ένα μη οικείο σ' αυτούς σύστημα συμβόλων⁶⁰. Αναγνωρίζει δύο στάδια εξάπλωσης της γραφής, ένα αρχικό, κατά το οποίο μεταφέρθηκε μια πρωτογενής μορφή του αλφαβήτου σε μια συγκεκριμένη περιοχή του ελλαδικού χώρου με κάποιο τρόπο, π.χ. μέσω των εμπορών ή μορφωμένων αποίκων, που επέστρεψαν κάποια στιγμή στη

---

⁵⁹ Isserlin (1983): υποστηρίζει ότι τα διαφορετικά τοπικά αλφάβητα δε συνεπάγονται αναγκαστικά και πολλές διαφορετικές περιοχές, που υιοθέτησαν το αλφάβητο ταυτόχρονα αλλά μπορεί να είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης πολλών τοπικών φοινικικών αλφαβήτων, που λειτούργησαν ως πρότυπα για το ελληνικό αλφάβητο.

⁶⁰ Jeffery (1990) 14-15.

μητρόπολη, και ένα μεταγενέστερο, κατά το οποίο η νέα τεχνική της γραφής άρχισε να 'διδάσκεται' από τους γνώστες, όπως θα διδασκόταν και κάθε άλλη τεχνική. Μ' αυτόν τον τρόπο βέβαια τα λάθη και οι παραλλαγές που έκανε το ένα μοναδικό πρόσωπο που δίδασκε τους υπόλοιπους περνούσε στο εκάστοτε τοπικό αλφάβητο ως εγγενές χαρακτηριστικό, αφού οι 'μαθητές' δεν είχαν τη γνώση της μορφής του πρωτογενούς αλφαβήτου και, ακόμα κι αν το είχαν δει σε κάποια επισεσυρμένη μορφή σε αγγεία, πάπυρο, δέρμα, δεν ήταν σε θέση να κάνουν συγκρίσεις και να επισημάνουν τις διαφορές. Επιπλέον τα ακούσια λάθη, οι τοπικές διαφορές στην προφορά από μέρος σε μέρος, καθώς και οι λίγες συνειδητές διαφοροποιήσεις από τους γραφείς στο σχήμα ορισμένων γραμμάτων, ώστε να μη συγχέονται με άλλα, δίνουν μια ικανοποιητική εξήγηση για τις διαφορές των τοπικών αλφαβήτων⁶¹.

Αυτό λοιπόν το δευτερογενές εξελικτικό στάδιο ήταν που διαμόρφωσε τις διαφορές των τοπικών αλφαβήτων σε πρώτο αλλά καθοριστικό επίπεδο για τη μορφή των γραμμάτων. Αργότερα, σε μια τρίτη φάση οι περαιτέρω διαφοροποιήσεις προήλθαν από το διαφορετικό τρόπο χάραξης που ακολουθούσε ένας γραφέας ή ένα εργαστήριο, μια 'σχολή' θα μπορούσαμε να πούμε γραφέων, που φαίνεται ότι υπήρχε σε κάθε πόλη ξεχωριστά. Η απουσία π.χ. των Φ, Χ, Ψ στην Κρήτη μπορεί να θεωρηθεί ως διαφοροποίηση που ανήκει στο δεύτερο επίπεδο διαμόρφωσης, αφού εμφανίζεται σε όλη την Κρήτη αλλά το Ε με δύο οριζόντιες κεραίες (Ελεύθερα) σε αντίθεση με το Ε με τρεις οριζόντιες (Αξός) μπορεί να είναι διαφοροποίηση που προέκυψε σε τρίτο στάδιο από το χαρακτήρα ή μια ομάδα χαρακτών της κάθε πόλης, που καθιέρωσαν αυτή τη μορφή του γράμματος, η οποία βέβαια πέρασε από γενιά σε γενιά.

Η εξαρχής ύπαρξη πολλών διαφορετικών αλφαβήτων είναι μια θεωρία που υποστηρίζουν αρκετοί μελετητές. Οι R.M. Cook και A.G. Woodhead θεωρούν ότι ακόμα και τα πρωιμότερα ελληνικά αλφάβητα εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις από το φοινικικό αλφάβητο του 8^{ου} αιώνα π.Χ., όπως η προσθήκη των φωνηέντων, το διαφορετικό σχήμα και η διαφοροποίηση της φωνητικής αξίας κάποιων γραμμάτων, η εισαγωγή νέων γραμμάτων. Η θεωρία της εξέλιξης ενός μοναδικού αλφαβήτου το οποίο στη συνέχεια έδωσε το ανατολικό, δυτικό και νότιο ελληνικό αλφάβητο σύμφωνα με τη θεωρία του Adolf Kirchhoff δεν εξηγεί τις ήδη από την αρχή υπάρχουσες διαφορές. Πιο πειστική για τους μελετητές φαίνεται η ύπαρξη εξαρχής πολλών 'προσωπικών' αλφαβήτων που δημιουργήθηκαν μέσα από τη συνεχή επαφή των Φοινίκων και των

---

⁶¹ Jeffery (1990) 40-41.

Ελλήνων λόγω του εμπορίου. Από αυτά τα διαφορετικά και αποκλίνοντα μεταξύ τους αλφάβητα, τα οποία δημιουργήθηκαν ως αποτέλεσμα πολλών ιδιωτικών πρωτοβουλιών και τα οποία οι δημιουργοί τους έφεραν πίσω στην Ελλάδα, άλλα εξαφανίστηκαν, ενώ άλλα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και να εξελίσσονται δίνοντας τελικά τα πολλά διαφορετικά επιχώρια αλφάβητα του ελλαδικού χώρου⁶². Οι Naveh και Millard θεωρούν ότι η ύπαρξη διαφορετικών τοπικών αλφαβήτων στον ελλαδικό χώρο προϋποθέτει όχι μόνο την ποικιλομορφία των πρωτότυπων αλφαβήτων αλλά και μια μακράιωνη εξελικτική διαδικασία, η οποία τελικά αναγάγει την εισαγωγή του φοινικικού αλφαβήτου πολύ πιο πριν από την ευρύτερα αποδεκτή χρονολογία του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Και ο Powell θεωρεί απαραίτητη μια χρονική περίοδο τουλάχιστον μιας γενιάς πριν την εμφάνιση των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών, δηλαδή γύρω στο 775 π.Χ., για την εξέλιξη μιας πρωτογενούς μορφής του αλφαβήτου μέχρι την τελειοποίησή του όπως τη βλέπουμε στην οινοχόη του Διτύλου και στις άλλες σύγχρονες της επιγραφές⁶³.

Το πρόβλημα του τρόπου διάδοσης του φοινικικού αλφαβήτου σχετίζεται άμεσα και με το πρόβλημα της χρονολόγησης της εισαγωγής του στον ελλαδικό χώρο. Αν η Jeffery έχει δίκιο σχετικά με την ύπαρξη ενός μόνο πρωταρχικού αλφαβήτου από το οποίο προέκυψαν τα υπόλοιπα, τότε πρέπει να υπήρξε ένα εύλογο χρονικό διάστημα για τη μετάδοση και την προσαρμογή του στις κατά τόπους ιδιαιτερότητες. Όμως στις πρώτες αλφαβητικές επιγραφές εντοπίζονται ήδη διαφορές, που μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για διαμορφωμένα τοπικά αλφάβητα και να τις εντάξουμε σύμφωνα με την άποψη της Jeffery, στο δευτερογενές στάδιο εξέλιξης. Κατά συνέπεια η ανάγκη ύπαρξης μιας περιόδου εξέλιξης από το πρωτογενές στο δευτερογενές στάδιο υιοθέτησης του φοινικικού αλφαβήτου αναγκαστικά τοποθετεί τη χρονολογία εισαγωγής του πριν τον 8^ο αιώνα π.Χ. Αν πάλι η χρονολογία εισαγωγής λόγω της έλλειψης ευρημάτων δε μπορεί να μετατοπιστεί, τότε οι πρώτες αλφαβητικές επιγραφές, που χρησιμοποιούν ένα τέλειο ολοκληρωμένο αλφάβητο χωρίς να χρειαστεί ένα διάστημα πειραματισμών και προσαρμογής στο νέο φωνητικό περιβάλλον, αποδεικνύουν την ύπαρξη τοπικών αλφαβήτων ήδη από την πρώτη φάση εισαγωγής της αλφαβητικής γραφής.

---

⁶² Cook και Woodhead (1959).

⁶³ Powell (1991) 18-20.

Οι χρήσεις του αλφαβήτου

Η γραφή χρησιμοποιήθηκε στην αρχαία Ελλάδα σε εμπορικές δραστηριότητες, όπως συμβόλαια, λογαριασμοί, μέτρα και σταθμά, πολιτικές και νομικές δραστηριότητες, όπως νόμοι, συνθήκες, ψηφοφορίες, κατάλογοι με ονόματα αρχόντων, θρησκευτικές δραστηριότητες, όπως αφιερώματα στο θεό, προσευχές, κατάρες, καλλιτεχνικές δραστηριότητες, όπως υπογραφές σε καλλιτεχνικά δημιουργήματα, αγγεία, αγάλματα, καταγραφή λογοτεχνικών έργων.

Ωστόσο, παρά τη χρήση της γραφής για μια ποικιλία δραστηριοτήτων, ο Harris θεωρεί ότι δεν υπήρξε ποτέ στην αρχαία Ελλάδα αυτό που θα λέγαμε ‘μαζικός αλφαριθμητισμός’ και η αρχαία ελληνική κοινωνία παρέμεινε πάντα στη βάση της μια κοινωνία του προφορικού λόγου όχι μόνο στην αρχαϊκή αλλά ακόμα και στην κλασική και ελληνιστική εποχή. Επομένως το γραπτό κείμενο δεν είχε την ίδια σημασία που έχει σε μια σύγχρονη κοινωνία και κάποιος μπορούσε να ζήσει και χωρίς την ικανότητα να διαβάζει και να γράφει⁶⁴. Δεν είναι σαφές ποιοι ακριβώς ήταν οι ‘εγγράμματοι’⁶⁵ στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια και αν η ικανότητα της γραφής ταυτιζόταν με τη ‘μόρφωση’ ή ήταν απλώς μια δεξιότητα χρήσιμη μόνο σε ένα περιορισμένο αριθμό χαρακτών, τεχνιτών, εργατών κατεργασίας μετάλλου και αγγειοπλαστών, η οποία πιθανότατα περνούσε κληρονομικά από γενιά σε γενιά.

Ο James Whitley δε θεωρεί ότι μπορεί να χαρακτηριστεί εγγράμματα μια κοινωνία, στην οποία πολύ λίγοι θα είχαν την ικανότητα να διαβάζουν και να γράφουν το όνομά τους ή σύντομα κείμενα, ενώ ακόμα λιγότεροι θα ήταν ικανοί να διαβάζουν και να γράφουν ένα συνθετότερο και μεγαλύτερο κείμενο. Επίσης δε συμφωνεί με την ύπαρξη μιας κλειστής ανώτερης κοινωνικά τάξης γραφέων στον ελλαδικό χώρο παρόμοια με αυτήν της αρχαίας Αιγύπτου, όπου η ύπαρξη μιας τέτοιας τάξης ήταν αποτέλεσμα του είδους της γραφής αλλά και της πολιτικής οργάνωσης της αιγυπτιακής κοινωνίας⁶⁶. Στην επιγραφή του Σπενσίθιου φαίνεται ότι ο γραφέας απολάμβανε ειδικά προνόμια στην Κρήτη αλλά τα προνόμια αυτά περιορίζονται στα πλαίσια της οικογένειάς του και δεν υποδηλώνεται η ύπαρξη μιας κλειστής κάστας γραφέων. Επίσης ο Σπενσίθιος ήταν ταυτόχρονα και *μνήμων*, αξίωμα που πιθανότατα είχε στενή σχέση με την εξουσία και συνεπαγόταν ειδικά προνόμια. Δεν είναι όμως βέβαιο κατά

---

⁶⁴ Harris (1989) 26-30.

⁶⁵ Harris (1989) 5-7: για τον όρο ‘εγγράμματος’.

⁶⁶ Whitley (1997).

πόσο το αξίωμα αυτό ταυτιζόταν με την ιδιότητα του γραφέα ιδιαίτερα μετά την εξάπλωση της αλφαβητικής γραφής, ώστε να συμπεράνουμε την ύπαρξη μιας κλειστής τάξης γραφέων.

Η σημαντική αλλαγή στην αρχαία ελληνική κοινωνία συνέβη, σύμφωνα με τον Harris μετά τον 6^ο αιώνα π.Χ., όταν δηλαδή αρχίζουν να εμφανίζονται πολύ περισσότερες επιγραφές, κυρίως δημοσιευμένα νομικά κείμενα και άλλα ψηφίσματα, τα οποία κατά την άποψη του προϋποθέτουν ότι ένα μέρος των πολιτών τουλάχιστον μπορεί να τα διαβάσει. Έτσι στην Αθήνα εμφανίζονται οι πρώτοι επίσημοι γραμματείς γύρω στο 550 π.Χ., ενώ την ίδια περίπου περίοδο κόβουν νομίσματα με συντομογραφία του ονόματος της πόλεως, κάτι που σημαίνει ότι αρκετό ποσοστό μπορεί πια να αναγνωρίζει τα γράμματα και να διαβάζει ένα σύντομο κείμενο⁶⁷.

Η χρήση λοιπόν ενός νέου τρόπου γραφής, εντελώς διαφορετικού μάλιστα από τον προηγούμενο, πρέπει να ήταν αποτέλεσμα μιας ανάγκης, που δημιουργήθηκε κάποια χρονική στιγμή σ' αυτήν την ελάχιστα εγγράμματη αρχαϊκή κοινωνία. Αυτή η αναγκαιότητα, που ώθησε τους Έλληνες είτε να εγκαταλείψουν τη Γραμμική Β είτε, αν αυτή είχε ήδη εξαφανιστεί, να υιοθετήσουν μια νέα γραφή, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν ήταν πρακτική ή καλλιτεχνική και αν επίσης ήταν ίδια για όλες τις περιοχές, που υιοθέτησαν το φοινικικό αλφάβητο.

Τα επιγραφικά δεδομένα της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου οδηγούν σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις σχετικά με την αρχική χρήση της γραφής. Οι πρώτες επιγραφές από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, Αττική, Κύμη, Πιθηκούσες, είναι μάλλον 'λογοτεχνικές' επιγραφές, έμμετρες, με σαφείς αναφορές στην ομηρική επική και τη λυρική ποιητική παράδοση. Φαίνεται ότι προήλθαν από μια ανάγκη προσωπικής έκφρασης, αφού ανήκουν όλες στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής, γραμμένες σε συμποτικό πλαίσιο με διάθεση αστείσιμου. Η επίδειξη των καλλιτεχνικών και ποιητικών ικανοτήτων του γραφέα, είτε συνέθεσε ο ίδιος είτε απλώς γνώριζε τους στίχους, ή τουλάχιστον εκείνου που υπαγόρευσε το κείμενο στο γραφέα προϋποθέτει ένα κοινό ικανό να συμμετάσχει στον υπαινισμό, στο υπονοούμενο, στο λογοτεχνικό παιχνίδι.

Αντίθετα, οι πρώιμες επιγραφές της αρχαϊκής Κρήτης είναι πεζά νομικά κείμενα υπαγορευμένα από μια τελείως διαφορετική αναγκαιότητα. Ανήκουν στη σφαίρα της δημόσιας ζωής και συνδέονται στενά με την πολιτική οργάνωση των πόλεων της εποχής, ενώ παράλληλα δεν υπάρχουν ευρήματα με δείγματα γραφής ανάλογα με την

---

⁶⁷ Harris (1989) 45-52.

υπόλοιπη Ελλάδα. Τα όπλα από το Αφρατί και την Αξό περιλαμβάνουν βέβαια το προσωπικό στοιχείο στο πρόσωπο του αναθέτη, αλλά είναι αναθηματικές επιγραφές αφιερωμένες στο θεό ενταγμένες σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο και δεν μπορούμε να τις παραλληλίσουμε με τις επιγραφές που ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα ενός συμποτικού πλαισίου, όπως για παράδειγμα αυτή στην οινοχόη του Διύλου. Οι νομικές επιγραφές της αρχαϊκής Κρήτης αποτελούν τα πρώτα γραπτά νομικά κείμενα στον ελλαδικό χώρο, ενώ για την ίδια περίοδο δεν έχουμε επιγραφικές μαρτυρίες για την ύπαρξη γραπτών νόμων στην υπόλοιπη Ελλάδα. Σύμφωνα με την Thomas⁶⁸ η παράδοση τοποθετεί τους αρχαιότερους νομοθέτες Ζάλευκο και Χαρώνδα στον 7^ο αιώνα π.Χ., εποχή στην οποία ανάγεται και η αρχαιότερη μέχρι σήμερα νομική επιγραφή της Δρήρου (περίπου 650-600 π.Χ.).

Στην πραγματικότητα βέβαια οι νόμοι στην αρχαϊκή εποχή εξακολουθούσαν να είναι προφορικοί και οι αρχαϊκοί γραπτοί νόμοι, όπως υποστηρίζει ο Karl Hölkenskamp⁶⁹, δεν ήταν παρά μεμονωμένες ανεξάρτητες ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων περιπτώσεων, τις οποίες δεν κάλυπτε ο προφορικός νόμος. Οι Henri και Micheline van Effenterre⁷⁰ θεωρούν επίσης ότι οι μνημειακές αρχαϊκές επιγραφές της Κρήτης του 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα π.Χ. δεν αποτελούν στην ουσία μια συστηματοποιημένη κωδικοποίηση των νόμων αλλά μια μερική καταγραφή νομικών ρυθμίσεων που αφορούσαν την κοινότητα σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Σε μια προφορική κοινωνία εκπλήσσει ο ορατός και δημόσιος χαρακτήρας των επιγραφών και η δημοσιοποίηση των νόμων και των αρχείων της πόλης παρά το κόστος και παρά το γεγονός ότι δεν μπορούσαν όλοι να διαβάζουν και να κατανοούν αυτές τις επιγραφές. Η Thomas⁷¹ ερμηνεύει αυτή τη δημοσιοποίηση των νόμων, που αφορούν κυρίως τη νομική διαδικασία και δεν αποτελούν ένα πλήρες νομικό σύστημα, ως αποτέλεσμα της πίεσης που δέχονταν οι άρχοντες από το λαό σε μια προσπάθεια περιορισμού της αυθαίρετης ερμηνείας του εθιμικού δικαίου ή ακόμα ως μια απλή μέθοδο καταγραφής νόμων που είναι δύσκολο να θυμούνται οι μνήμονες. Η Perlman⁷² επίσης αναφέρει ότι σε πολλές περιπτώσεις οι γραπτοί νόμοι περιείχαν ρήτρες για την

---

⁶⁸ Thomas (1995).

⁶⁹ Hölkenskamp (1992).

⁷⁰ van Effenterre-van Effenterre (1994).

⁷¹ Thomas (1995).

⁷² Perlman (1992).

υπακοή στο νόμο και την εφαρμογή του από τους άρχοντες, και όριζαν ειδικούς λειτουργούς για τον έλεγχο των αρχόντων.

Δεν είναι βέβαιο όμως ότι αυτή η δημοσιοποίηση μνημειακών επιγραφών συνδέεται κατ' ανάγκη με μια μορφή εκδημοκρατισμού του πολιτεύματος. Ο σκοπός αυτών των επιγραφών μπορεί να μην είναι μόνο η πληροφόρηση αλλά και σε ένα δεύτερο επίπεδο η ικανοποίηση πολιτικών σκοπιμοτήτων, όπως ο εντυπωσιασμός και η επίδειξη δύναμης από τους άρχοντες ή την πολιτεία. Στην Κρήτη, όπου φαίνεται ότι υπάρχει αρχαιότατη παράδοση καταγραφής των νόμων, δεν υπήρχε δημοκρατία και στο νόμο της Γόρτυνας επανέρχεται διαρκώς η ανάγκη να τηρηθούν όσα επιτάσσει η γραφή, πράγμα που εγείρει αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα τόσο του γραπτού και δημοσιευμένου νόμου όσο και του προφορικού. Οι άρχοντες της πόλης μάλλον εξακολουθούσαν να έχουν την υπέρτατη ισχύ μέσω της εφαρμογής αμφιλεγόμενων συχνά νόμων που επιδέχονταν διαφορετικές ερμηνείες. Ακόμα και η προστασία από τους θεούς που ζητείται συχνά μέσω της αφιέρωσης του νόμου σε μια θεότητα δείχνει ότι ο γραπτός νόμος δεν έχει από μόνος του το κύρος της επιβολής και μάλιστα ίσως το έχει λιγότερο από τον προφορικό και άγραφο νόμο. Αυτή η ανάγκη βέβαια που δείχνει να έχει μια πολιτεία για καταγραφή των νόμων και χρήση της γραφής σε επίσημες περιστάσεις δεν ταυτίζεται με την προσωπική ανάγκη που μπορεί να έχει ένα μεμονωμένο άτομο να μάθει να γράφει και να διαβάζει, σε μια κοινωνία που μάλλον δεν του ήταν απαραίτητο και ήταν ίσως αρκετό να κατέχουν λίγοι την ικανότητα αυτή. Αλλά ακόμα και για τους πολίτες μιας αρχαίας πόλης ένα γραπτό κείμενο δεν είχε το ίδιο κύρος που έχει σήμερα. Πολλές φορές αμφισβητούσαν την αξιοπιστία του γραπτού κειμένου, έστω κι αν αυτό ήταν δημοσιευμένο σε δημόσιο χώρο, αφού πίστευαν ότι ήταν εύκολο να παραποιηθεί⁷³.

Ο Hölkeskamp θεωρεί ότι η 'μνημειοποίηση' αυτών των νομικών ρυθμίσεων με την καταγραφή τους στον κεντρικό ναό ή σε ιερά της αρχαϊκής πόλης έχει συμβολική σημασία για την ισχύ τους. Η χάραξή τους σε πέτρα και όχι σε φθαρτά υλικά περιορίζει τη δυνατότητα της παραποίησης και η θέση των νομικών επιγραφών κοντά σε ναούς ή πάνω στους τοίχους των ναών τους συνδέει με το κέντρο της θρησκευτικής υπόστασης της πόλης. Ο ναός, ο σημαντικότερος δημόσιος χώρος της πόλης, αποτελούσε ταυτόχρονα σύμβολο της ενότητάς της και υλοποίηση του ορατού από όλους και 'απτού' γραπτού νόμου. Μ' αυτόν τον τρόπο οι νόμοι τοποθετούνται σε περίοπτη θέση,

---

⁷³ Thomas (1996) 157, 168-69, 174-77, 181.

είναι ορατοί από την κοινότητα, η οποία μπορεί να ασκήσει κριτική, να τους ερμηνεύσει διαφορετικά ή και να τους τροποποιήσει. Ταυτόχρονα όμως αποκτούν σταθερότητα, διάρκεια, δεσμευτική ισχύ για τους άρχοντες και τις δικαστικές αρχές αλλά κυρίως τη θεϊκή προστασία και την αυτονομία τους⁷⁴. Η καταγραφή δηλαδή αυτών των αρχαϊκών νομικών ρυθμίσεων σε μνημειακές επιγραφές και η τοποθέτησή τους σε κοινή στην κοινότητα θέα έχουν περισσότερο συμβολική σημασία.

Ο Whitley εξάλλου επισημαίνει ότι η θεώρηση της καταγραφής των νόμων από τους περισσότερους ως ένα από τα βασικά επιτεύγματα της αρχαϊκής κοινωνίας και ως μέσο ελέγχου της εξουσίας των αρχόντων είναι υπερβολική, γιατί στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο μέρος των νόμων παρέμενε άγραφο. Επιπλέον, για να συνδέσουμε το γραπτό νόμο με την ανάπτυξη της δημοκρατίας πρέπει να προηγείται της καταγραφής η εξάπλωση του αλφαριθμητισμού σε μια κοινωνία, που δε φαίνεται να συντελέστηκε ούτε στην αρχαϊκή Κρήτη αλλά ούτε και σε καμία άλλη κοινωνία της αρχαϊκής εποχής στην Ελλάδα⁷⁵. Είναι αμφίβολο πόσο είχαν τη δυνατότητα να ανατρέξουν και να διαβάσουν τόσο μεγάλα και σύνθετα στη δομή και στη σύλληψή τους κείμενα. Σίγουρα πάντως ήταν τόσο λίγοι, ώστε να ανατρέπεται το επιχείρημα της πρόσβασης του λαού στο γραπτό νόμο και κατά συνέπεια και στην εξουσία των αρχόντων. Αυτό έγινε πολύ αργότερα, στην αθηναϊκή κοινωνία του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ., όταν οι συνθήκες του αλφαριθμητισμού ήταν πολύ διαφορετικές και υπήρχε ένα σχετικά οργανωμένο σύστημα για την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης και θεσμοί της πόλης, όπως η βουλή και τα δικαστήρια, που προϋπέθεταν την άσκηση στον προφορικό και γραπτό λόγο.

Με βάση τα πρώτα ευρήματα σε αλφαριθμητική γραφή στην Κρήτη και στην υπόλοιπη Ελλάδα είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ότι η ανάγκη χρήσης της γραφής μπορεί να είναι κάθε φορά διαφορετική και γι' αυτό μπορεί το αλφάβητο να υιοθετήθηκε ταυτόχρονα ή με χρονική διαφορά σε δύο ή περισσότερα διαφορετικά μέρη και να χρησιμοποιήθηκε ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε κοινωνίας. Φυσικά δεν αποκλείεται η περίπτωση το αλφάβητο να υιοθετήθηκε αρχικά σε μια περιοχή και να μεταφέρθηκε στις άλλες όχι πια με την ίδια χρήση.

Το κοινό στοιχείο των νομικών επιγραφών της Κρήτης και των πρώτων αλφαριθμητικών επιγραφών του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου είναι ότι πρόκειται για κείμενα σύνθετα με κάποια έκταση, ανάγκες που ίσως να μη μπορούσε να ικανοποιήσει το προηγούμενο σύστημα γραφής, το οποίο είχε εφαρμογή σε περισσότερο πρακτικές

---

⁷⁴ Hölkeskamp (1992).

⁷⁵ Whitley (1997).

δραστηριότητες οικονομικής φύσεως. Επίσης απουσιάζουν επιγραφικές μαρτυρίες, που να επιβεβαιώνουν την πιο κοινή χρήση της γραφής σε τέτοιες οικονομικές εμπορικές δραστηριότητες, που αποτελούσαν τη βασική χρήση της γραφής πριν την έλευση του φοινικικού αλφαβήτου. Φυσικά αυτή η απουσία μπορεί να οφείλεται απλώς σε τυχαία έλλειψη ευρημάτων και όχι απαραίτητα σε διαφορετικό προσανατολισμό στη χρήση της γραφής. Είναι μάλλον απίθανο μια κοινωνία που εξακολουθεί να έχει ανεπτυγμένη εμπορική δραστηριότητα, όπως αποδεικνύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, να έπαυσε να χρησιμοποιεί τη γραφή γι' αυτό το σκοπό. Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα τους πρώτους αιώνες (11^ο-τέλη 9^ο αιώνα π.Χ.) να γινόταν παράλληλη χρήση της νέας αλφαβητικής γραφής και της Γραμμικής Β, η οποία είναι πιθανόν να εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για καταγραφές προϊόντων και παρόμοιες χρήσεις με τις οποίες είχε συνδεθεί, πράγμα που θα εξηγούσε την έλλειψη τέτοιων αλφαβητικών επιγραφών τουλάχιστον σ' ένα πρωταρχικό στάδιο. Η άποψη του Burkert⁷⁶ ότι ακόμα και η δημιουργία του όρου *φοινικία γράμματα* θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προσπάθεια διαφοροποίησης από άλλες μορφές γραμμάτων συνηγορεί στην παράλληλη ύπαρξη διαφορετικών ειδών γραφής στον ελλαδικό χώρο τουλάχιστον για το πρώτο διάστημα της υιοθέτησης της νέας αλφαβητικής γραφής.

Οι νέες ανάγκες κάποιων κοινωνιών είτε πρόκειται για την καταγραφή νόμων, όπως στην Κρήτη, είτε για την καταγραφή λογοτεχνικών κειμένων μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης δε μπορούσε πια να ικανοποιηθεί από τη συλλαβική Γραμμική Β. Μόλις ανακαλύφθηκε μέσω της επαφής με τους Φοίνικες ένας πιο αποτελεσματικός και απλός τρόπος γραφής που ήταν πιο κοντά φωνητικά στην ομιλούμενη γλώσσα, αυτές οι κοινωνίες τον υιοθέτησαν. Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο το ότι οι Έλληνες είχαν εμπορικές σχέσεις με τους Φοίνικες ήδη από το 12^ο αιώνα π.Χ. χωρίς να έχουν υιοθετήσει τον τρόπο γραφής τους. Όσο το παλαιότερο σύστημα γραφής εξυπηρετούσε τις ανάγκες τους, που πιθανόν αρχικά περιορίζονταν απλώς σε καταγραφές προϊόντων και εμπορικές συναλλαγές, δεν υπήρχε λόγος αλλαγής του. Ακόμα κι αν γνώριζαν το φοινικικό αλφάβητο αρκετά -ίσως και αιώνες- νωρίτερα, έπρεπε να υπάρχει η κατάλληλη συγκυρία για την εξάπλωσή του, που δεν ήταν άλλη από την ανάγκη την οποία έπρεπε να καλύψει η χρήση της νέας γραφής. Αυτή η ανάγκη πιθανότατα δεν ήταν η χρήση της γραφής σε οικονομικές εμπορικές συναλλαγές, που απαιτούν ένα τυποποιημένο λόγο μονολεκτικών συχνά καταγραφών και αριθμητικών κυρίως

---

⁷⁶ Burkert (2000) 48-49.

συμβόλων. Η ανάγκη για αλλαγή του συστήματος γραφής προέκυψε όταν ήθελαν να καταγράψουν εκτενέστερα κείμενα νομικά ή λογοτεχνικά, στα οποία έπρεπε η γραφή να είναι πολύ κοντά στον εκφωνούμενο λόγο, άσχετα με το αν η χρήση του νέου αλφαβήτου επεκτάθηκε τελικά και στις υπόλοιπες δραστηριότητές τους.

Αν πάλι δεν είχε διασωθεί για οποιοδήποτε λόγο κανένα σύστημα γραφής μέχρι τη διαπιστωμένη χρήση του νέου αλφαβήτου τον 8^ο αιώνα π.Χ. και η Γραμμική Β είχε εξαφανιστεί, είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε ότι μια κοινωνία, η οποία έκανε χρήση γραφής στις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητές της μπορούσε να συνεχίσει τις ίδιες δραστηριότητες χωρίς τη γραφή και μάλιστα με τους Φοίνικες, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το φοινικικό αλφάβητο ήδη από το 1100 π.Χ. Είναι λοιπόν πιθανό το φοινικικό αλφάβητο να ήταν σε χρήση πολύ νωρίτερα από τον 8^ο αιώνα π.Χ. στην Ελλάδα, αμέσως δηλαδή μόλις έπαψε να χρησιμοποιείται το προηγούμενο σύστημα γραφής, ή παράλληλα με αυτό, αλλά πιθανότατα να περιοριζόταν η χρήση του μόνο στις οικονομικές εμπορικές δραστηριότητες (καταγραφές, κατάλογοι προϊόντων, λογαριασμοί) και μάλιστα σε φθαρτά υλικά, τα οποία καταστράφηκαν. Στην επέκτασή του όμως και στην ευρύτατη χρήση του και πολύ πιθανόν και στη διαμόρφωσή του, ώστε να εξυπηρετήσει τις νέες ανάγκες, πιθανότατα συνέτειναν άλλοι λόγοι, όπως η καταγραφή λογοτεχνικών κειμένων ή η δημοσίευση νόμων στην αρχαϊκή Κρήτη.

Δεν είναι βέβαιο αν η πρωταρχική χρήση της γραφής είχε δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα. Φαίνεται πάντως πιθανότερο ότι οι χρήσεις της γραφής συνδέονταν με τη δημόσια ζωή, είτε άμεσα, όπως οι νομικές επιγραφές της Κρήτης, είτε έμμεσα, όπως οι αναθηματικές επιγραφές και οι επιγραφές στην οινοχόη του Διτύλου και στο 'ποτήριον του Νέστορος'. Ακόμα και αυτές οι αναθηματικές και 'λογοτεχνικές' επιγραφές προϋποθέτουν τη δημόσια έκθεση ή τη δημόσια ανάγνωση και απευθύνονται σε ένα κοινό εξοικειωμένο με την εικόνα του γραπτού κειμένου σε δημόσια κτίρια, ναούς, αγάλματα, αγγεία, έστω κι αν δεν ήξερε να διαβάζει και να γράφει.

Κριτήρια χρονολόγησης των αρχαϊκών αλφαβήτων Αξού και Ελεύθερας

Η αποσπασματικότητα και το νομικό περιεχόμενο, χωρίς χρονολογικές ενδείξεις, των αρχαϊκών επιγραφών της Ελεύθερας και της Αξού δεν επιτρέπουν τη χρονολόγησή τους παρά μόνο με βάση καθαρά επιγραφικά δεδομένα, όπως το σχήμα των γραμμάτων, η φορά γραφής, οι ιδιαιτερότητες στον τρόπο χάραξης.

A. Το σχήμα των γραμμάτων

Είναι πολύ δύσκολο, εφόσον δεν έχουμε δείγματα γραφής σε μια αδιάλειπτη χρονική συνέχεια και οι επιγραφές δεν προέρχονται από χρονολογημένα αρχαιολογικά στρώματα, να υποθέσουμε την εξέλιξη στο σχήμα των γραμμάτων από το φοινικικό αλφάβητο.

Κάποιοι μελετητές ισχυρίζονται ότι δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο παλαιότητας ενός αλφαβήτου η ομοιότητα του σχήματος των γραμμάτων με το φοινικικό πρότυπο και ότι η απόκλιση από το φοινικικό αλφάβητο δε δηλώνει ταυτόχρονα και μια μεγάλη περίοδο εξέλιξης. Η Jeffery υποστηρίζει ότι ορισμένες αλλαγές έγιναν ήδη από την πρώτη στιγμή, όταν προσπάθησαν να μιμηθούν το σχήμα των φοινικικών γραμμάτων, είτε από λάθη είτε για άλλους λόγους, έτσι ώστε κάποιες φορές η απόκλιση από το πρωτότυπο να είναι πολύ μεγάλη ακόμα και στην αρχική φάση της υιοθέτησης του αλφαβήτου. Επίσης τυχόν διαφοροποιήσεις των γραμμάτων μπορεί να υπήρχαν εξαρχής, γιατί ο πειραματισμός με ένα άγνωστο σύστημα γραφής δε μπορεί να δώσει τέλεια αποτελέσματα. Τα πιθανά αρχικά λάθη στο σχήμα των γραμμάτων ήταν εύκολο να παγιωθούν, γιατί από τη στιγμή που το αλφάβητο ήρθε στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρχε λόγος να διορθωθεί και να αμφισβητηθεί από κάποιους που δε γνώριζαν αυτή τη γραφή. Επιπλέον υπάρχει πάντα η ισχυρή πιθανότητα των πολλών προτύπων και όχι του ενός ενιαίου, δηλαδή η ταυτόχρονη υιοθέτηση σχημάτων γραμμάτων από πολλές περιοχές της Φοινίκης, οι οποίες παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις. Η μεγάλη απόκλιση μπορεί να δικαιολογηθεί και από τη θεωρία της υιοθέτησης μιας επισεσυρμένης μορφής του φοινικικού αλφαβήτου, που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι στις περγαμηνές και στους παπύρους. Το σχήμα των γραμμάτων, που έβλεπαν οι Έλληνες στις περγαμηνές και στους παπύρους των εμπορών, παρουσίαζε διαφοροποιήσεις, που ήταν αποτέλεσμα της ιδιαιτερότητας του γραφέα, του υλικού γραφής, της περίπτωσης, της συνύπαρξης πολλών διαφορετικών παλαιότερων και νεώτερων σχημάτων του ίδιου γράμματος

ακόμα και στην ίδια επιγραφή, αφού ο παλαιότερος τύπος του γράμματος δεν εξαφανίζεται ξαφνικά αλλά εξακολουθεί να υπάρχει μαζί με το νεώτερο τύπο. Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψη και η πιθανή προέλευση των εμπόρων αυτών από μια ευρύτερη περιοχή, που χρησιμοποιεί διάφορες παραλλαγές ενός βασικού αλφαβήτου, το οποίο προφανώς δεν είναι πανομοιότυπο από περιοχή σε περιοχή. Αν επρόκειτο όμως ένας μόνο γραφέας να αποφασίσει να υιοθετήσει τη νέα γραφή είναι λογικό ότι θα επέλεγε, προφανώς με εντελώς υποκειμενικά κριτήρια, από όσα σχήματα γραμμάτων είχε δει, ένα μόνο ή τουλάχιστον κάποια παραπλήσια. Η ύπαρξη βέβαια πολλών γραφών σε διαφορετικά μέρη, που επιχειρούν να καταγράψουν αυτό το νέο είδος γραφής, αυτομάτως οδηγεί στην ύπαρξη διαφορετικών αλφαβήτων συνυπολογίζοντας και όλες τις παραπάνω παραμέτρους.

Είναι όμως λογικό ότι οι πρώτοι γραφείς προσπάθησαν να αντιγράψουν τα φοινικικά γράμματα με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και πιθανότατα κατά την αρχική φάση της υιοθέτησης της νέας γραφής το σχήμα των γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου έμοιαζε πολύ με το σχήμα των φοινικικών γραμμάτων. Τα πρωταρχικά αλφάβητα σίγουρα διέφεραν λιγότερο από το πρότυπό τους απ' ό,τι τα μεταγενέστερα. Το πρόβλημα λοιπόν της σύγκρισης του ελληνικού με το φοινικικό αλφάβητο έγκειται κυρίως στο ποιο ακριβώς θεωρούμε ως φοινικικό αλφάβητο, αφού αυτό χρησιμοποιήθηκε σε μια ευρύτερη περιοχή για πολλούς αιώνες με αρκετές διαφοροποιήσεις στο σχήμα των γραμμάτων και σε άλλα χαρακτηριστικά της γραφής, όπως η στίξη και η φορά γραφής.

Επιπλέον το σχήμα ορισμένων γραμμάτων μπορεί να παραπέμπει στο παλαιότερο πρότυπο, ενώ στην ίδια επιγραφή άλλα γράμματα να παρουσιάζουν μια πιο εξελιγμένη χρονικά μορφή που συναντάμε σε νεώτερες επιγραφές. Στην ίδια επιγραφή υπάρχουν σχήματα γραμμάτων που μπορούν να χρονολογηθούν σε διαφορετικές περιόδους και φαίνεται να αποτελούν εξέλιξη ενός πρωταρχικού παλαιότερου σχήματος. Τέτοιες διαφορές μάλιστα μπορούν να παρουσιάσουν στην ίδια επιγραφή όχι μόνο διαφορετικά γράμματα αλλά και το ίδιο γράμμα, το οποίο μπορεί να εμφανίζει δύο ή και περισσότερους διαφορετικούς τύπους, που φανερώνουν χρονική εξέλιξη. Εξάλλου η εξέλιξη του σχήματος των γραμμάτων μετά την πρώτη φάση υιοθέτησης της γραφής γίνεται συνήθως αργά και σταδιακά και σίγουρα υπάρχει μια χρονική περίοδος κατά την οποία συνυπάρχουν οι παλαιότεροι και οι νεώτεροι τύποι μέχρι την τελική επικράτηση του νεώτερου σχήματος. Άρα για τη χρονολόγηση μιας επιγραφής με βάση το σχήμα των γραμμάτων πρέπει να συνεκτιμώνται όλα τα γράμματα που εμφανίζονται

στην επιγραφή και όχι το σχήμα ενός μόνο γράμματος. Η εμφάνιση τέτοιων διπλών τύπων για το ίδιο γράμμα, που δείχνουν χρονική εξέλιξη, σημαίνει ότι η επιγραφή ανήκει σε μια μεταβατική περίοδο και μια επιγραφή που διασώζει μόνο τον αρχαιότερο ή νεώτερο τύπο γράμματος μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχα προγενέστερη ή μεταγενέστερη, εφόσον βέβαια το συγκεκριμένο σχήμα γράμματος αποτελεί επιλογή του γραφέα και όχι άτεχνη χάραξη.

B. Η διάταξη των γραμμάτων

Η σχετική συμμετρία και η διάταξη σε παράλληλες γραμμές των περισσοτέρων επιγραφών δεν είναι βέβαιο αν αποτελεί δείγμα εξέλιξης της γραφής ή αναπόσπαστο στοιχείο του επίσημου χαρακτήρα των επιγραφών. Ακόμα και οι αρχαιότερες επιγραφές από την ευρύτερη περιοχή της Φοινίκης ήταν χαραγμένες σε παράλληλες γραμμές ήδη από το 12^ο αιώνα π.Χ. Η χάραξη οριζόντιων παράλληλων ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα και των σελιδόσχημων πινακίδων της Γραμμικής Β⁷⁷. Ο τρόπος χάραξης ωστόσο τείνει, όσο εξελίσσεται χρονικά, να γίνεται πιο συμμετρικός κυρίως ως προς το μέγεθος των γραμμάτων και την ευθυγράμμισή τους με την ευθεία χάραξης.

Είναι επίσης πολύ πιθανό ο χαρακτήρας των επιγραφών, αν επρόκειτο δηλαδή για δημόσιες ή ιδιωτικές επιγραφές, να επηρέαζε τον τρόπο χάραξης. Οι περισσότερες σωζόμενες επιγραφές της Κρήτης και ειδικότερα της Αζού και της Ελεύθερνας είναι επίσημα νομικά κείμενα, τα οποία δημοσιοποιούνται από την ίδια την πόλη. Πιθανότατα αυτός είναι ένας λόγος της σχετικής συμμετρίας, που εμφανίζουν αυτές οι επιγραφές, αφού δεν έχουν σωθεί ανεπίσημες ιδιωτικές επιγραφές, ώστε να υπάρχουν ασφαλή συμπεράσματα για την τήρηση παρόμοιας συμμετρίας σε όλες τις επιγραφές.

Η συμμετρία αυτή φαίνεται ότι αφορά περισσότερο το μέγεθος των γραμμάτων, το συσχετισμό τους ως προς το μέγεθος, ύψος και πλάτος, με τα άλλα γράμματα της επιγραφής, τη στοίχισή τους με την ευθεία χάραξης. Οι παράλληλες γραμμές, χαραγμένες, σχεδιασμένες με κάποιο φθαρτό υλικό που δεν έχει σωθεί ή νοητές, φαίνεται ότι ήταν απαραίτητες σε εκτενέστερα κείμενα, που συνήθως είναι χαραγμένα σε πέτρα ή σε μέταλλο, π.χ. μεταλλικές μίτρες, για να είναι πιο εύκολα αναγνώσιμα.

Είναι πολύ σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι στις εκτενείς επιγραφές η γραφή και το περιεχόμενο της επιγραφής έχουν πια την πρωταρχική σημασία έναντι του

---

⁷⁷ Hooker (1994) 87.

αντικειμένου πάνω στο οποίο χαράσσονται ή του μνημείου στο οποίο είναι ενταγμένες. Αντίθετα, στις αρχαϊκές επιγραφές σε αγγεία ή αγάλματα το αντικείμενο είχε την προτεραιότητα και η επιγραφή έπρεπε να προσαρμοστεί σ' αυτό. Η συμμετρία του αντικειμένου και η συντομία της επιγραφής λόγω και του περιορισμένου χώρου καθορίζουν τη διάταξη και συνεπώς τη συμμετρία της επιγραφής. Το σχήμα του αγγείου ή του αγάλματος, οι τυχόν ζωγραφικές παραστάσεις καθορίζουν τελικά και το πού και το πώς θα γίνει η χάραξη των γραμμάτων. Στην οινόχοη του Διτύλου η επιγραφή είναι χαραγμένη γύρω από το λαιμό του αγγείου σε κυκλική διάταξη και πάνω από τη ζωγραφική παράσταση. Μια τέτοια περίπτωση για την οποία χαράχτηκε η επιγραφή μπορεί να μας δώσει τη μοναδική ευκαιρία να παρατηρήσουμε τα πρώτα στάδια της γραφής ή τουλάχιστον την προσπάθεια κάποιου επίδοξου γραφέα να μιμηθεί τον ικανό πρώτο χαρακτή. Αυτός ο δεύτερος γραφέας της οινόχοης του Διτύλου είναι πολύ δύσκολο να ακολουθήσει την αρχική ομαλή κυκλική κατεύθυνση των γραμμάτων γύρω από το λαιμό του αγγείου και να διατηρήσει τα γράμματα σε ευθεία γραμμή. Άρα είναι αισθητή και στη συμμετρία της γραφής η διαφορά ανάμεσα σε κάποιον που έχει ασκηθεί και κατέχει την τεχνική της γραφής και σε κάποιον που προσπαθεί να μάθει ή έχει λιγότερη πείρα.

Κάτι τέτοιο δε θα μπορούσε ποτέ να συμβεί σε μια επίσημη επιγραφή που χαράζεται κατ' απαίτηση της πολιτείας και ανατίθεται σε έμπειρους τεχνίτες. Ίσως μόνο στα πολύ αρχικά στάδια, η πρώτη γενιά αυτών των χαρακτών να εμφάνιζε χαρακτηριστικά πειραματισμού και μια σχετική αστάθεια στη χάραξη αλλά, όπως και σε κάθε άλλη τέχνη, φαίνεται ότι ακόμα και τα πρώτα δείγματά της είναι αρκετά υψηλού επιπέδου, τουλάχιστον σε μια κοινωνία που έχει δώσει δείγματα ιδιαίτερης ικανότητας στις άλλες τέχνες, όπως είναι η αγγειοπλαστική, η μεταλλοτεχνία, η γλυπτική.

Ακόμα και στις επιγραφές σε πέτρα μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον εξασκημένο και ικανό τεχνίτη στη χάραξη από τον άπειρο ή το λιγότερο ικανό από τον τρόπο με τον οποίο χαράζει τα γράμματα, το χώρο που τους δίνει αναλογικά με τα υπόλοιπα, την ευθυγράμμισή τους. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι μια σχετικά άτεχνη χάραξη παραπέμπει οπωσδήποτε σε προγενέστερη χρονική περίοδο, εφόσον οι πιθανές αποκλίσεις από τη γενικότερη συμμετρία δεν οφείλονται πάντα στην ικανότητα του χαρακτή αλλά και σε άλλα αίτια, όπως η έλλειψη χρόνου ή μια γρήγορη διόρθωση σε ένα νομικό κείμενο, που ίσως επιβαλλόταν να γίνει άμεσα.

Είναι εμφανής η διαφορά των αναθηματικών ιδιωτικών επιγραφών, που δεν έχουν τις ίδιες απαιτήσεις με τις επίσημες επιγραφές που δημοσιεύει η ίδια η πόλη. Η έλλειψη συμμετρίας, κυρίως το ότι τα γράμματα δεν είναι στην ίδια ευθεία, που παρατηρείται στις αρκετά πρώιμες επιγραφές στα όπλα από το Αφρατί και την Αξό⁷⁸ μπορεί να μην είναι μόνο δείγμα προγενέστερης και άρα περισσότερο άτεχνης γραφής αλλά να οφείλεται και στο ότι πρόκειται για ερασιτεχνική χάραξη. Επιπλέον η ασυμμετρία αυτή μπορεί να είναι αποτέλεσμα του φορέα γραφής. Η χάραξη στην επιγραφή του Σπενσίθιου, παρόλο που έγινε σε μεταλλική μίτρα, είναι επιμελημένη αλλά πρόκειται για επίσημη νομική ρύθμιση και επιπλέον είναι μεταγενέστερη επιγραφή. Η ασυμμετρία μπορεί επίσης να οφείλεται στην απειρία του χαρακτή, για τον οποίο δε μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να ήταν ο ίδιος που αφιέρωνε τον οπλισμό, αφού αυτό που αναγραφόταν ήταν εντελώς τυποποιημένο και σύντομο και πολλές φορές αναγραφόταν μόνο το όνομα του αναθέτη, το οποίο θα μπορούσαν ίσως ορισμένοι να χαράξουν μόνοι τους ή με κάποια υπόδειξη.

Τα γράμματα που δε βρίσκονται στην ίδια ευθεία και δεν είναι ιδιαίτερα συμμετρικά μπορεί να είναι δείγμα κάποιου άπειρου χαρακτή, αν και θα πρέπει να πρόκειται για σπάνιο φαινόμενο, αφού, όπως και κάθε άλλος τεχνίτης της εποχής, θα πρέπει να είχε ασκηθεί πολύ για να αποκτήσει αυτήν την ικανότητα. Σε γενικές γραμμές οι χαρακτες παρουσιάζονται πολύ ικανοί και προσεκτικοί. Μπορεί ακόμα μια τέτοια άτεχνη χάραξη να οφείλεται σε ένα ερασιτέχνη ιδιώτη γραφέα, που γνωρίζει μόνο τα εντελώς απαραίτητα, φυσικά μόνο αν πρόκειται για σύντομες ιδιωτικής φύσης επιγραφές και όχι για δημόσιες επίσημες επιγραφές. Η έλλειψη συμμετρίας μπορεί να απαντάται συχνότερα σε μια πιο πρώιμη περίοδο του αλφαβήτου αλλά μπορεί να εξακολουθεί να υφίσταται, περιστασιακά τουλάχιστον, σε ορισμένες περιπτώσεις και σε μεταγενέστερη περίοδο, αφού ο αλφαριθμητισμός στην αρχαία ελληνική κοινωνία εμφανίζεται πολύ αργότερα από την αρχαϊκή εποχή. Όμως οι επίσημες επιγραφές σε πέτρα δεν εμφανίζουν τέτοια φαινόμενα, παρά μόνο εξαιτίας κάποιων άλλων λόγων, όπως η πιεστική ανάγκη που φαίνεται ότι κάποιες φορές επέβαλλε να σβηστεί η προηγούμενη και να χαραχτεί νέα επιγραφή σε πολύ σύντομο ίσως χρονικό διάστημα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι χαρακτες ήταν πια αρκετά ικανοί και ασκημένοι σε μια δεξιότητα πολλών γενεών, που ίσως κάποιες φορές δημιουργούσε και σχολή στον τρόπο χάραξης και στο σχήμα των γραμμάτων.

---

⁷⁸ Hoffmann (1972) 3-13.

Είναι μάλλον δύσκολο να πρόκειται για πειραματισμούς, αφού ο γραφέας-χαράκτης ήταν έμπειρος και ασκημένος σ' αυτήν την τέχνη και συνεπώς, όταν το υλικό γραφής είναι η πέτρα και πρόκειται για δημόσια επιγραφή, η άτεχνη χάραξη μάλλον αποτελεί ένδειξη πρώιμης επιγραφής, εξαιρώντας τις περιπτώσεις όπου η χάραξη φαίνεται να έγινε βιαστικά για κάποιους άλλους λόγους.

Ένα άλλο κριτήριο κατάταξης αποτελεί το μέγεθος των γραμμάτων σε συσχετισμό μεταξύ τους. Δηλαδή στις πιο πρώιμες αρχαϊκές επιγραφές τα γράμματα εμφανίζονται ανισομεγέθη. Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα το μέγεθος των γραμμάτων να εξαρτάται από συγκεκριμένους περιστασιακούς παράγοντες και δυσκολίες, όπως η ανάγκη να χωρέσει ο χαράκτης τα γράμματα σε συγκεκριμένο χώρο, που είναι μικρότερος, οπότε μικραίνει και συμπιέζει τα γράμματα, ή μεγαλύτερος, οπότε τα μεγεθύνει και τα αραιώνει. Αυτού του είδους η διαφοροποίηση δεν είναι καθοριστικό κριτήριο. Όταν όμως η διαφορά στο μέγεθος είναι εγγενής και τείνει να εμφανίζεται σε συγκεκριμένα γράμματα, τα οποία σε σταθερή βάση χαράζονται μικρότερα ή μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα και απαντάται σε περισσότερες επιγραφές προφανώς της ίδιας περιόδου, τότε πιθανότατα αποτελεί ένδειξη για την πρωιμότητα των επιγραφών αυτών. Άλλοτε αυτή η διαφορά είναι περισσότερο και άλλοτε λιγότερο αισθητή και μειώνεται σταδιακά, όσο προχωράμε σε νεώτερες επιγραφές, μέχρι που τα γράμματα χαράζονται περίπου ισομεγέθη και οι επιγραφές αποκτούν γεωμετρική συμμετρία. Στην Κρήτη βέβαια δεν εμφανίζεται στις επιγραφές η στοιχειδόν χάραξη, η οποία μπορεί να θεωρηθεί δείγμα χρονικής εξέλιξης.

Τα γράμματα αυτά εκτός από τις διαφορές στο μέγεθος μπορεί να τοποθετούνται και σε συγκεκριμένο σημείο, ψηλότερα ή χαμηλότερα σε σχέση με την ευθεία χάραξης, την οποία ακολουθούν τα άλλα γράμματα ή να προεξέχει κάποια από τις κεραίες τους προς τα πάνω ή προς τα κάτω από την ευθεία χάραξης. Έτσι στις αρχαιότερες επιγραφές το σχήμα Ο εμφανίζεται σταθερά μικρότερο από τα υπόλοιπα γράμματα και συνήθως είναι τοποθετημένο στο μέσον ή στο πάνω μέρος των υπολοίπων γραμμάτων, χωρίς να εφάπτεται στην ευθεία χάραξης. Είναι το μόνο γράμμα που εξακολουθεί να χαράζεται μικρότερο σε μέγεθος, ακόμα και όταν όλα τα υπόλοιπα γράμματα έχουν πια εξισωθεί. Το Τ είναι μεγαλύτερο λόγω της κάθετης κεραίας του, που προεξέχει προς τα κάτω, ενώ αρχικά η οριζόντια είναι κατά πολύ μικρότερη, το 1/3 ή το 1/4 της κάθετης. Το Ρ είναι πολύ μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα γράμματα και στην στρογγυλή ή γωνιώδη καμπύλη του και στην κάθετη κεραία του, η οποία μπορεί να προεξέχει τόσο από τη δική του, όσο και από την προηγούμενη ευθεία χάραξης. Το Μ

είναι μεγαλύτερο σε πλάτος και καταλαμβάνει το χώρο δύο γραμμάτων περίπου, ενώ αργότερα, παρά το ότι αντικειμενικά καταλαμβάνει περισσότερο χώρο ως γράμμα λόγω των τεσσάρων κεραιών του, τείνει να περιοριστεί στο χώρο ενός γράμματος. Το Β επίσης μπορεί να είναι μεγαλύτερο και να ξεπερνά τα υπόλοιπα γράμματα σε ύψος, ενώ η κάθετη κεραία του Ε μπορεί να προεκτείνεται συνήθως προς τα κάτω ξεπερνώντας την ευθεία χάραξης.

Γ. Η φορά γραφής

Η φορά γραφής στην αρχική φάση της υιοθέτησης του φοινικικού αλφαβήτου δεν είναι εύκολο να αποδειχτεί. Η Jeffery υποστηρίζει ότι οι αρχαϊκές επιγραφές διατήρησαν την αρχική φορά επί τα λαιά των βορειοσημιτικών επιγραφών και ότι η υιοθέτηση της βουστροφηδόν γραφής ήταν αποτέλεσμα εξέλιξης, η οποία έγινε για τη διευκόλυνση του γραφέα⁷⁹.

Όμως στην πραγματικότητα δεν έχουμε ευρήματα, για να στηρίξουμε αυτήν την άποψη. Οι αρχαϊκές σωζόμενες επιγραφές, που αποτελούνται από περισσότερους του ενός στίχου, είναι γραμμένες βουστροφηδόν ή τουλάχιστον περιλαμβάνουν και τη φορά από αριστερά προς τα δεξιά. Οι επιγραφές που είναι χαραγμένες μόνο σε μία σειρά επί τα λαιά δεν αποτελούν ασφαλές τεκμήριο, γιατί είναι πιθανόν η φορά επί τα λαιά να σηματοδοτούσε απλώς την αρχή μιας πρότασης ή μιας παραγράφου. Ίσως γι' αυτό επιγραφές που αποτελούνται από μια σειρά μόνο, όπως η οινοχόη του Διύλου και η λήκυθος της Ταταΐης, είναι γραμμένες επί τα λαιά. Η φορά επί τα λαιά μπορεί να είχε κατά κάποιο τρόπο ρόλο παραγραφοποίησης σε συνδυασμό με τη χρήση ενός κενού μισής ή και μιας σειράς⁸⁰.

Επιπλέον θα ήταν λογικό στη φάση της υιοθέτησης ενός νέου συστήματος γραφής να γίνουν αποδεκτά και τα βασικά χαρακτηριστικά του, όπως το σχήμα των γραμμάτων, η φορά γραφής, η στίξις. Εξάλλου το σχήμα των γραμμάτων, που αποτελεί το πρώτο και βασικότερο επίπεδο αποδοχής της νέας αλφαβητικής γραφής, έχει άμεση σχέση με τη φορά γραφής, γιατί αρκετά γράμματα εμφανίζουν αντίστροφο σχήμα ανάλογα με τη φορά.

---

⁷⁹ Jeffery (1990) 43-46.

⁸⁰ Hooker (1994) 90: αναφέρει τη μέθοδο παραγραφοποίησης με κενές σειρές καθώς και την κάθετη κεραία ως σημείο στίξης μετά από λέξη (μικρή κάθετη) ή ομάδες λέξεων (μεγαλύτερη κάθετη) στις πινακίδες της Γραμμικής Β.

Η βουστροφηδόν γραφή προϋπήρχε όχι μόνο στη μινωική Κρήτη, όπως αναφέρει η ίδια η Jeffery, αλλά και στο νότιο σημιτικό αλφάβητο, όπως επισημαίνει ο Naveh⁸¹, ήδη από το 11^ο αιώνα π.Χ., γεγονός που ενισχύει τη θεωρία του ότι μπορεί οι αρχαίοι Έλληνες να γνώριζαν αυτό το αλφάβητο από τόσο νωρίς και συνεπώς και τη φορά γραφής. Αν και η Jeffery πιστεύει ότι η βουστροφηδόν γραφή είναι πιο φυσικός και πιο εύκολος τρόπος για το γραφέα από τη γραφή προς τα αριστερά, δε λαμβάνει υπόψη της τη δυσκολία της αντίστροφης φοράς πολλών γραμμμάτων του αλφαβήτου που τηρείται μάλιστα απαρέγκλιτα για ορισμένα γράμματα και συχνά για κάποια άλλα, ενώ είναι λίγα αυτά που είναι εντελώς συμμετρικά. Αυτή η πρόσθετη δυσκολία που δημιουργείται στο γραφέα με την προσοχή που πρέπει να δίνει στην αντίστροφη χάραξη των γραμμμάτων δε συνάδει με μια οικονομία της γραφής και συνηγορεί στο ότι η βουστροφηδόν γραφή δεν ήταν προϊόν επιλογής σε μια εξελικτική διαδικασία αλλά πλήρης αποδοχή ενός ολόκληρου συστήματος, που συμπεριλάμβανε το σχήμα των γραμμμάτων και τη φορά γραφής. Σ' αυτόν τον τρόπο γραφής δε μπορούσε να παρέμβει καθοριστικά, τουλάχιστον σε αρχικό στάδιο, γιατί λογικά θα υιοθετούσε κάθε παράμετρο αυτού του συστήματος⁸². Αν μια τυχαία αλλαγή σε ένα γράμμα, όπως η παράλειψη μιας κεραίας, μπορεί να φαίνεται αρκετά πιθανή, η αλλαγή της φοράς, που επηρεάζει ολόκληρο το σύστημα γραφής, το σχήμα των γραμμμάτων, τον τρόπο ανάγνωσης και γραφής, δεν είναι δυνατόν να οφείλεται σε τυχαίο λάθος. Μια τέτοια αλλαγή, επειδή ακριβώς σχετίζεται με την αυστηρότητα μιας διαδικασίας και το ίδιο το σχήμα των γραμμμάτων, δε μπορεί να έγινε σχεδόν αμέσως με την υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου. Ακόμα κι αν έγινε, δεν είναι δυνατόν να πρόκειται για μια ασύνειδη διαδικασία στα πλαίσια τυχαίων λαθών, όπως υποστηρίζει η Jeffery, γιατί απαιτεί σχεδιασμό και επίλυση προβλημάτων, όπως της χάραξης των γραμμμάτων που αλλάζουν ανάλογα με τη φορά γραφής.

Επομένως, σε συνδυασμό με το ότι δεν έχουμε επιγραφές με περισσότερες από μία σειρές γραμμένες επί τα λαιά, εκτός από το 'ποτήριον του Νέστορος', πιθανότατα η βουστροφηδόν γραφή είχε χρησιμοποιηθεί από την αρχή ή τουλάχιστον ήταν σε διαδεδομένη χρήση μαζί με τη γραφή επί τα λαιά. Στις επιγραφές που αποτελούνται από μία μόνο σειρά η χάραξη επί τα λαιά πιθανόν σηματοδοτεί μόνο την αρχή μιας πρότασης και την αρχή της χάραξης αλλά, αν η επιγραφή συνεχιζόταν, δεν είναι βέβαιο

---

⁸¹ Naveh (1973).

⁸² Jeffery (1990) 41: εξάλλου η ίδια η συγγραφέας υποστηρίζει ότι σε ένα πρωταρχικό στάδιο υιοθέτησης του αλφαβήτου οι αλλαγές είναι κυρίως αποτέλεσμα λαθών ή τοπικών διαφορών στην προφορά.

ότι η χάραξη στην επόμενη σειρά θα ακολουθούσε πάλι την ίδια φορά. Κατά πάσα πιθανότητα υιοθετήθηκε αρχικά η βουστροφηδόν γραφή, που υπήρχε στην περιοχή της Φοινίκης αλλά προϋπήρχε και στον ελλαδικό χώρο στο προηγούμενο σύστημα γραφής. Σταδιακά υπερίσχυσε η φορά γραφής από αριστερά προς τα δεξιά, η οποία όμως χρειάστηκε μεγάλο χρονικό διάστημα, για να παγιωθεί και να υιοθετηθεί σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Δ. Η στίξη

Στις επιγραφές της Αξού, στις οποίες σώζεται εκτενέστερο κείμενο (1, 2, 4, 6, 7, 11) αλλά και στις μικρότερες (12 A-B, 15) παρατηρούμε ότι η στίξη με μία κάθετη κεραία είναι πολύ συχνή και εμφανίζει μια κανονικότητα. Η στίξη εμφανίζεται σχεδόν σε κάθε σειρά όχι μετά από κάθε λέξη αλλά μάλλον μετά την ολοκλήρωση ενός πολύ σύντομου νοήματος. Παρόλο που δεν έχουμε ολοκληρωμένο κείμενο, για να μπορούμε να συμπεράνουμε σε ποια ακριβώς σημεία χρησιμοποιούσαν τη στίξη, η συχνότητα εμφάνισής της, σχεδόν σε κάθε σειρά, υποδηλώνει ότι με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσαν να διαχωρίσουν αυτοτελή σύντομα νοήματα μεταξύ τους. Δεν είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι η κάθετη κεραία αποτελούσε διακοσμητικό στοιχείο, αφού δε φαίνεται να έχει αισθητική λειτουργία στο κείμενο, και επίσης δε φαίνεται να διακόπτει ποτέ μια λέξη αλλά πάντα τοποθετείται στο τέλος λέξης. Αυτή ακριβώς η συχνότητα χρήσης της στίξης, που δεν εμφανίζεται με την ίδια συχνότητα στις επιγραφές της Ελεύθερνας, ίσως παραπέμπει σε προγενέστερη περίοδο, καθώς γνωρίζουμε ότι στο φοινικικό αλφάβητο η στίξη ήταν απαραίτητη μετά από κάθε λέξη, γιατί δεν υπήρχε άλλος τρόπος διαχωρισμού των λέξεων, εξαιτίας και του συμφωνικού αλφαβήτου αλλά και των μορφολογικών χαρακτηριστικών της γλώσσας. Η υιοθέτηση λοιπόν του φοινικικού αλφαβήτου σήμαινε ταυτόχρονα και την υιοθέτηση της συχνής στίξης. Είναι πιθανό η στίξη ως διαχωριστικό μεμονωμένων λέξεων να εγκαταλείφθηκε σχετικά γρήγορα, γιατί δεν υπήρχε τέτοια ανάγκη διαχωρισμού στην ελληνική γλώσσα, αλλά η στίξη πρέπει να υιοθετήθηκε στο αρχικό στάδιο ως αναπόσπαστο στοιχείο της γραφής. Η χρήση της μετά από εκτενέστερα νοηματικά μέρη και ο βαθμιαίος περιορισμός της είναι δυνατόν να αποτελεί δείγμα εξέλιξης. Επομένως επιγραφές με τόσο συχνή χρήση της στίξης θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν σε ένα πρωιμότερο αλφάβητο ενισχύοντας έτσι τη θεωρία ενός ή περισσότερων πρωταρχικών αλφαβήτων ακόμα και στις πόλεις της Κρήτης.

Ε. Η φορά των γραμμάτων

Η χάραξη των γραμμάτων ακολουθεί κανονικά την αλλαγή της φοράς στη γραφή και δεν είναι τυχαία. Μάλιστα είναι αξιοσημείωτο ότι δεν παρατηρούνται λάθη και παρεκκλίσεις από τον κανόνα, προφανώς γιατί η αλλαγή στο σχήμα των γραμμάτων είναι απαραίτητη, για να μπορεί να διαβαστεί μια επιγραφή και να παρακολουθήσει κανείς οπτικά την εναλλαγή της φοράς, η οποία μάλιστα μπορεί να μην ήταν πάντα κανονική αλλά συνεχόμενες σειρές να χαράζονταν με την ίδια φορά. Ο προσανατολισμός των γραμμάτων είναι το καθοριστικό στοιχείο που οδηγεί τον αναγνώστη να παρακολουθήσει το κείμενο της επιγραφής, αφού σε μια βουστροφηδόν γραφή του παρέχει την αυτονόητη σήμερα δυνατότητα να μπορεί να αρχίσει να διαβάζει ένα κείμενο όχι μόνο από την αρχή αλλά και από ένα άλλο σημείο. Η φορά των γραμμάτων στη βουστροφηδόν είναι αναγκαίο κάθε φορά να είναι οπτικά αντιληπτή, γιατί ακόμα κι αν αρχίσει κάποιος να διαβάζει μια επιγραφή από την αρχή είναι αδύνατον χωρίς κανένα διακριτικό στοιχείο που να υποδηλώνει τη φορά γραφής να μπορέσει από μνήμης να παρακολουθήσει το κείμενο.

Τα γράμματα μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες με κριτήριο το αν και πόσο αλλάζουν ανάλογα με τη φορά της γραφής.

α) Εκείνα που δεν αλλάζουν καθόλου λόγω του ιδιαίτερα συμμετρικού σχήματός τους και άρα δεν επηρεάζουν τη φορά της γραφής (Γάμμα=Λ, Δέλτα=Δ, Ζήτα=Ζ, Θήτα=⊕ ⊗, Όμικρον=Ο, Σίγμα=Μ, Ταυ=Τ, Ύψιλον=Υ). Επίσης ορισμένα γράμματα δεν αλλάζουν περιστασιακά ανάλογα με τον τρόπο της χάραξής τους: το Α όταν η εσωτερική οριζόντια κεραία του είναι ευθεία χωρίς κλίση, το Η όταν οι εσωτερικές οριζόντιες είναι κάθετες προς τις εξωτερικές κάθετες, το Ι όταν γράφεται ως μία κάθετη κεραία και το Μ, όταν επίσης –σπάνια βέβαια- γράφεται επίσης ως κάθετη κεραία.

β) Εκείνα που αλλάζουν απαραιτήτως φορά και εμφανίζουν δύο αντίστροφα σχήματα ανάλογα με τη φορά γραφής (Βήτα, Έψιλον, Κάπα, Λάμδα, Μι, Νι, Πι, Ρο, Δίγαμμα) και στα οποία δε παρατηρείται ποτέ εξαίρεση. Είναι τα γράμματα που με την πρώτη ματιά λόγω της φοράς των κεραιών τους επιτρέπουν να γίνει αντιληπτή η φορά γραφής, πριν διαβάσει κανείς το κείμενο.

γ) Εκείνα που, ενώ κατά κανόνα αλλάζουν, είναι δυνατόν πολλές φορές να έχουν την ίδια φορά. Το Α όταν η εσωτερική του κεραία έχει κλίση συνήθως αλλάζει και μάλιστα η κλίση ακολουθεί τη φορά γραφής αλλά σε αρκετές επιγραφές εμφανίζει

κλίση μόνο προς την ίδια μεριά⁸³ ή σπανιότερα εμφανίζεται και με τις δύο κλίσεις⁸⁴ ακόμα και στην ίδια σειρά. Το Η ακριβώς όπως και το Α εμφανίζεται συνήθως με τις δύο εσωτερικές παράλληλες κεραίες του να έχουν κλίση ανάλογα με τη φορά της γραφής και πολύ σπάνια φαίνεται να ακολουθεί αντίστροφη κλίση από τη φορά της γραφής⁸⁵ ή να εμφανίζει την ίδια κλίση άσχετα με τη φορά γραφής⁸⁶. Το Ι άλλοτε αλλάζει φορά με τη φορά της γραφής και μάλιστα με τον ίδιο τρόπο σχηματισμού και άλλοτε εμφανίζει ένα σχήμα ανεξάρτητα από τη φορά γραφής. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τα τρία αυτά γράμματα που εμφανίζουν αποκλίσεις από την κανονική αλλαγή της φοράς τους δεν επηρεάζουν οπτικά την επιγραφή, τα δύο πρώτα γιατί είναι κλειστά γράμματα και η αλλαγή αφορά μόνο τις εσωτερικές κεραίες τους και το Ι γιατί έχει μια ιδιότυπη συμμετρία με το σιγμοειδές ή γωνιώδες σχήμα του, η αντιστροφή του οποίου δε μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτή.

---

⁸³ *IC* II.xii.16Aa,b,c, 17.

⁸⁴ *IC* II.xii.1, 9.

⁸⁵ *IC* II.xii.2.

Το σχήμα των γραμμάτων στα αλφάβητα Αξού και Ελεύθερας

Η περιγραφή του σχήματος των γραμμάτων και η κατάταξή τους ανάλογα με την πιθανή χρονολογική τους εξέλιξη αποτελούν βοηθητικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των επιγραφών. Βασικά στοιχεία που δίδονται στην περιγραφή αυτή είναι ο τρόπος χάραξης του σχήματος κάθε γράμματος, η αλλαγή του γράμματος ανάλογα με τη φορά γραφής, το μέγεθος του γράμματος σε σχέση με τα υπόλοιπα γράμματα της επιγραφής, όταν φαίνεται ότι είναι συνειδητή επιλογή του γραφέα και όχι τυχαίο αποτέλεσμα άλλων παραγόντων. Ορισμένα σχήματα γραμμάτων δεν είναι βέβαιο αν αποτελούν εξέλιξη ενός αρχικού σχήματος ή αν είναι απλώς διαφοροποιήσεις που εξαρτώνται μόνο από το γραφέα, όπως η χάραξη του P με γωνιώδη ή στρογγυλή καμπύλη ή οι καμπυλώσεις στις κεραίες ορισμένων γραμμάτων, όπως το Α, το Γ και το Υ.

Το αλφάβητο της Αξού

ΑΛΦΑ: ο συχνότερος τύπος είναι το Α2 με την εσωτερική οριζόντια να έχει πάντα την ίδια κλίση προς το κάτω μέρος της δεξιάς εξωτερικής κεραίας ανεξάρτητα από τη φορά γραφής. Μόνο στην επιγραφή 10 η εσωτερική οριζόντια του Α ακολουθεί τη φορά γραφής επί τα λοιπά με κλίση προς τα αριστερά. Το Α1 με την ευθεία εσωτερική οριζόντια συνυπάρχει με το Α2 στην επιγραφή 1 αλλά το Α1 μάλλον αποτελεί προγενέστερο τύπο. Η ελαφρά καμπύλωση συνήθως της μίας εξωτερικής κεραίας είναι συχνή.

ΒΗΤΑ: το Β με μία κάθετη και δύο καμπύλες όχι εντελώς στρογγυλές που μπορεί να μην ενώνονται στο σημείο που ακουμπούν την κάθετη.

ΓΑΜΑ: το γράμμα με δύο κεραίες ενωμένες στο πάνω μέρος. Η καμπύλωση που μπορεί να παρουσιάζουν οι κεραίες του (IC II.v.1) είναι μάλλον επιλογή του γραφέα.

---

⁸⁶IC II.xii.16Aa.

ΔΕΛΤΑ: το Δ1 με τις πλάγιες κεραίες του ίσες αλλά μεγαλύτερες από την οριζόντια μάλλον είναι προγενέστερος τύπος από το Δ2, του οποίου οι κεραίες τείνουν να εξισωθούν σε ισόπλευρο τρίγωνο.

ΕΨΙΛΟΝ: στο Ε1 η κάθετη χωρίς κλίση προεξέχει στο κάτω μέρος από τη γραμμική χάραξη και από τις οριζόντιες, οι οποίες έχουν κλίση προς τα κάτω. Στο Ε2 η κάθετη δεν προεξέχει και οι οριζόντιες εξακολουθούν να έχουν κλίση. Στο Ε3 και η κάθετη και κατά συνέπεια όλο το γράμμα κλίνει προς τη φορά γραφής. Στο Ε4 η κάθετη και οι οριζόντιες δεν έχουν καθόλου κλίση. Γενικά το γράμμα αλλάζει πάντα φορά και οι οριζόντιες κεραίες του ακολουθούν τη φορά γραφής. Οι οριζόντιες κεραίες δεν είναι πάντα ίσες μεταξύ τους και καμιά φορά η πρώτη παρουσιάζει εντονότερη κλίση από τις άλλες δύο αλλά αυτό μάλλον αποτελεί ιδιαιτερότητα στον τρόπο χάραξης.

ΖΗΤΑ: με μία κάθετη και δύο μικρότερες οριζόντιες στο πάνω και κάτω μέρος.

ΗΤΑ: το Η στις επιγραφές της Αξού γράφεται πάντα με τον ίδιο τρόπο ως κλειστό ορθογώνιο με τρεις οριζόντιες και δύο κάθετες κεραίες χωρίς κλίση και λόγω της συμμετρίας του δεν επηρεάζεται από τη φορά γραφής, όπως το Η της Ελεύθερας. Το Η1 είναι μεγαλύτερο σε μέγεθος από τα υπόλοιπα γράμματα σε ύψος και πλάτος. Το Η2 είναι σχεδόν ίσο με τα υπόλοιπα γράμματα.

ΘΗΤΑ: το Θ1 στρογγυλό με τις εσωτερικές κεραίες ως κάθετα τεμνόμενες διαμέτρους εκ των οποίων η οριζόντια είναι παράλληλη με την ευθεία χάραξης. Στο Θ2 οι κάθετα τεμνόμενες εσωτερικές κεραίες βρίσκονται σε πλάγια θέση. Ορισμένα Θ φαίνεται να μην είναι εντελώς στρογγυλά στη χάραξη αλλά αυτό μάλλον οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο ο γραφέας χαράζει τα στρογγυλά γράμματα (Θ και Ο). Δε φαίνεται να υπάρχει σημάδι στο κέντρο από τη χρήση διαβήτη.

ΠΙΩΤΑ: το Π1 έχει κανονικό σιγμοειδές σχήμα με στρογγυλές και κλειστές καμπύλες και μάλλον είναι αρχαιότερο. Το Π2 με τις καμπύλες να ανοίγουν περισσότερο και να σχηματίζουν σχεδόν γωνίες φαίνεται να είναι ένας τρόπος σχηματισμού ανάμεσα στο Π1 και στο Π3 αλλά συνυπάρχει στις επιγραφές μόνο με το Π3. Το γωνιώδες Π3 με τρεις κεραίες μπορεί να αποτελεί εξέλιξη αλλά μπορεί και να συνυπήρχε εξ αρχής με το σιγμοειδές Π1 ως εναλλακτικός τρόπος χάραξης. Το Ι αλλάζει φορά με την πάνω

καμπύλη πάντα προσανατολισμένη προς τη φορά γραφής, εκτός από την επιγραφή 10 που διατηρεί την ίδια φορά.

ΚΑΠΑ: το Κ1 με τις εσωτερικές πλάγιες να είναι μικρότερες αισθητά από την κάθετη και να σχηματίζουν κλειστή γωνία είναι μάλλον προγενέστερος τύπος. Στο Κ2 οι εσωτερικές κεραίες είναι μεγαλύτερες και με μεγαλύτερο άνοιγμα, ώστε φτάνουν σχεδόν στο ύψος της κάθετης. Οι εσωτερικές κεραίες είναι πάντα προσανατολισμένες προς τη φορά γραφής.

ΛΑΜΔΑ: το Λ1 με τις δύο κεραίες να τέμνονται κάθετα χωρίς κλίση σχηματίζοντας ορθή γωνία φαίνεται να είναι προγενέστερο. Στο Λ2 η οριζόντια εμφανίζει μικρή κλίση προς τα κάτω και στο Λ3 μεγαλύτερη. Η μικρότερη κεραία του Λ είναι πάντα προσανατολισμένη προς τη φορά γραφής.

ΜΙ: στο Μ1 η μεγάλη κεραία είναι κάθετη και από τις υπόλοιπες τέσσερις οι δύο τελευταίες λίγο μικρότερες. Στο Μ2 η μεγάλη κεραία αποκτά κλίση προς τα έξω και οι υπόλοιπες τείνουν να εξισωθούν. Οι μικρότερες κεραίες ακολουθούν πάντα τη φορά γραφής. Το Μ3 ως μία κάθετη κεραία φαίνεται να αποτελεί εναλλακτικό τρόπο χάραξης αλλά μόνο στην επιγραφή IC II.V.10 είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για Μ, στη λέξη *ἀντίμολον*. Επίσης δεν είναι βέβαιος ο τρόπος σχηματισμού της στίξης σε επιγραφές που υπάρχει το Μ3.

ΝΙ: στο Ν1 η πρώτη κεραία είναι κάθετη χωρίς κλίση και οι άλλες δύο πολύ μικρότερες με την τελευταία να κλίνει έντονα προς τα έξω σχηματίζοντας ανοιχτή γωνία με τη δεύτερη. Στο Ν2 η πρώτη κεραία εξακολουθεί να είναι λίγο μεγαλύτερη αλλά η τελευταία είναι σχεδόν παράλληλη με την πρώτη. Στο Ν3 η μεγάλη κεραία εμφανίζει κλίση προς τα έξω και η μικρότερη μπορεί επίσης να κλίνει προς τα έξω ή να είναι παράλληλη με την πρώτη όπως στο Ν4. Στο Ν5 όλο το γράμμα εμφανίζει κλίση προς τη φορά χάραξης, οι κεραίες του είναι ίσες και η τελευταία είναι παράλληλη με την πρώτη.

ΞΙ: το Ξ εμφανίζεται ως σύμπλεγμα ΚΜ. Μόνο στην επιγραφή Μ.Ρεθ. Αρ. Ευρ. Ε187 με ξεχωριστό σύμβολο ως $\square$.

ΟΜΙΚΡΟΝ: το Ο1 είναι πολύ μικρότερο από τα υπόλοιπα γράμματα και συνήθως χαράζεται κοντά στην προηγούμενη ευθεία χάραξης. Το Ο2 εξακολουθεί να χαράζεται λίγο μικρότερο από τα υπόλοιπα γράμματα. Το Ο3 είναι ίσο με τα υπόλοιπα γράμματα.

ΠΙ: το Π1 σχηματίζεται ως μικρή ανοιχτή προς τη φορά γραφής καμπύλη προσεγγίζοντας περισσότερο το φοινικικό σχήμα του γράμματος. Το Π2 σχηματίζεται με μία κάθετη, η οποία σχηματίζει καμπύλη στο πάνω μέρος της με κλίση προς τα κάτω. Το Π3 με μία οριζόντια ευθεία και δύο κάθετες από τις οποίες η δεύτερη είναι πολύ μικρότερη. Στο Π4 η δεύτερη κάθετη είναι λίγο μεγαλύτερη. Η οριζόντια δεν παρουσιάζει ποτέ κλίση σε αντίθεση με το Π της Ελεύθερας. Η μικρή κεραία του Π ακολουθεί τη φορά γραφής.

ΡΩ : το Ρ1 σχηματίζεται με μία κάθετη που προεκτείνεται κάτω από την ευθεία χάραξης και μίαγωνιώδη καμπύλη και είναι μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα γράμματα. Το Ρ2 είναι ίδιο σε μέγεθος με τα υπόλοιπα γράμματα και η καμπύλη του είναι πολύ ανοιχτή και προεκτείνεται σχεδόν ως το κάτω μέρος της κάθετης. Το Ρ3 με καμπύλη και το Ρ4 με γωνία μπορεί απλώς να αποτελούν διαφορετικούς τρόπους χάραξης ανάλογα με το γραφέα και είναι μικρότερες από τις αντίστοιχες του Ρ2. Η καμπύλη του Ρ ακολουθεί πάντα τη φορά γραφής.

ΣΙΓΜΑ: το Μ1 έχει κάθετες τις εξωτερικές κεραίες χωρίς κλίση και οι εσωτερικές είναι πολύ μικρότερες. Στο Μ2 οι εξωτερικές κεραίες αποκτούν μικρή κλίση προς τα έξω, ενώ στο Μ3 η κλίση των εξωτερικών κεραιών γίνεται εντονότερη και οι εσωτερικές είναι μεγαλύτερες σχηματίζοντας πιο ανοιχτή γωνία.

ΤΑΥ: το Τ1 έχει πολύ μικρή οριζόντια κεραία, σχεδόν το 1/3 της κάθετης και μπορεί να είναι ψηλότερο από τα υπόλοιπα γράμματα. Στο Τ2 η οριζόντια κεραία είναι λίγο μεγαλύτερη, σχεδόν το μισό της κάθετης, ενώ στο Τ3 σχεδόν ίση με την κάθετη.

ΥΨΙΛΟΝ: το Υ1 με τις πλάγιες κεραίες του ευθείες να τέμνονται στο κάτω μέρος. Στο Υ2 οι πλάγιες κεραίες εμφανίζουν ελαφρά καμπύλωση, χωρίς να είναι βέβαιο ότι αυτό αποτελεί δείγμα εξέλιξης, όταν εμφανίζεται σε ένα μεμονωμένο γράμμα.

ΦΙ, ΧΙ, ΨΙ: δεν εμφανίζονται στις επιγραφές της Αξού.

ΩΜΕΓΑ: δηλώνεται με το σχήμα του Ο.

ΔΙΓΑΜΜΑ: σχηματίζεται πάντα με τον ίδιο τρόπο, με δύο πλάγιες ίσες κεραίες με αρκετό άνοιγμα και μία μικρότερη, η οποία τέμνει το μέσον της δεξιάς πλάγιας και ακολουθεί τη φορά γραφής.

ΣΤΙΞΗ: η στίξη χρησιμοποιείται αρκετά συχνά στις επιγραφές της Αξού και συμβολίζεται πάντα με μία κάθετη κεραία.

Το αλφάβητο της Ελεύθερας

ΑΛΦΑ: σπανιότερο σχήμα είναι το Α1 με την εσωτερική κεραία οριζόντια χωρίς κλίση. Οι πιο συχνοί τύποι είναι το Α2 και Α3 με κλίση στην εσωτερική κεραία, η οποία ακολουθώντας τη φορά γραφής κλίνει προς το κάτω μέρος της δεξιάς πλάγιας κεραίας. Σε λίγες επιγραφές δεν ακολουθείται αυτή η κανονικότητα της κλίσης και είτε η εσωτερική κεραία έχει κλίση πάντα προς την ίδια πλευρά είτε αλλάζει κλίση τυχαία χωρίς να ακολουθεί τον παραπάνω κανόνα. Ίσως το Α3 είναι μια παραλλαγή του Α2, στην οποία η εσωτερική κεραία εμφανίζει κανονική κλίση αλλά δεν ενώνεται με την εξωτερική πλάγια προς την οποία κλίνει ή με καμία από τις πλάγιες. Στο Α4 μάλιστα η εσωτερική κεραία εμφανίζει τέτοια κλίση που είναι σχεδόν παράλληλη με την εξωτερική πλάγια. (IC II.xii.14a, 18).

ΒΗΤΑ: το Β είναι ένα γράμμα χωρίς ιδιαιτερότητες στο αλφάβητο της Ελεύθερας. Αλλάζει κανονικά φορά με τις δύο καμπύλες του να ακολουθούν τη φορά της γραφής. Η μία καμπύλη μπορεί να είναι σε ορισμένα Β λίγο μεγαλύτερη από την άλλη ή λίγο πιο κλειστή αλλά αυτή είναι μάλλον ιδιαιτερότητα του γραφέα, όπως πιθανότατα και το αν οι καμπύλες ενώνονται μεταξύ τους στο μέσον της κάθετης κεραίας.

ΓΑΜΑ: το Λ δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Αποτελείται από δύο ίσες πλάγιες κεραίες με αρκετό άνοιγμα μεταξύ τους.

ΔΕΛΤΑ: το Δ1 με τις εξωτερικές πλάγιες λίγο μεγαλύτερες είναι μάλλον προγενέστερο από το Δ2, που σχηματίζεται με τρεις πλευρές σχεδόν ίσες, ειδικά όταν αυτή η διαφορά στο μέγεθος των κεραιών είναι ιδιαίτερα αισθητή.

ΕΨΙΛΟΝ: το Ε1 με κλίση της κάθετης κεραιάς και τρεις οριζόντιες παράλληλες υπάρχει μόνο στην *IC* II.xii.1 και είναι μάλλον προγενέστερος τύπος. Στις υπόλοιπες επιγραφές εμφανίζεται το Ε2 και Ε3 με δύο εσωτερικές οριζόντιες κεραιές με μόνη διαφορά τους την κλίση της κάθετης κεραιάς προς τη φορά γραφής του Ε3, που μπορεί να είναι νεότερος τύπος από το Ε2. Οι εσωτερικές οριζόντιες κεραιές εμφανίζουν μικρές διαφοροποιήσεις, οι οποίες μάλλον οφείλονται στο γραφέα και μπορεί να μην είναι ίσες μεταξύ τους: η πάνω να έχει πολύ εντονότερη κλίση προς τα μέσα από την κάτω, η κάτω οριζόντια να είναι τοποθετημένη στο μέσον ή στο κάτω μέρος της κάθετης, να μην ενώνεται η μία από τις δύο οριζόντιες ή και οι δύο με την κάθετη.

ΖΗΤΑ: το Ζ χαράζεται με τον ίδιο τρόπο ως μία κάθετη με δύο μικρές οριζόντιες στο πάνω και κάτω μέρος χωρίς διαφοροποιήσεις.

ΗΤΑ: ο συχνότερος τύπος είναι το Η1 με τις εσωτερικές κεραιές με κλίση προς τη φορά γραφής, η οποία σπάνια παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Στην *IC* II.xii.2 οι εσωτερικές έχουν αντίστροφη φορά από τη φορά γραφής, ενώ η κλίση των εσωτερικών κεραιών δεν αλλάζει όπως στην *IC* II.xii.16Aa. Το Η2 με τις εσωτερικές οριζόντιες παράλληλες και κάθετες στις εξωτερικές κεραιές εμφανίζεται μόνο σε τρεις επιγραφές (*IC* II.xii.3, 14a1 και *SEG* xxxxi.739), στις οποίες συνυπάρχει με το Θ και το Ο που αποτελούνται από δύο χωριστές καμπύλες και πιθανότατα είναι μεταγενέστερος τύπος από το Η1.

ΘΗΤΑ: το Θ2 εμφανίζεται μόνο στην *IC* II.xii.16Aa και δεν είναι σίγουρο ότι αποτελεί μεταγενέστερο τύπο από το Θ1. Η πιθανότητα να είναι μεταγενέστερο ενισχύεται από το Ι με τη μορφή μιας κάθετης κεραιάς που υπάρχει στην ίδια επιγραφή με το Θ2, αλλά στις άλλες επιγραφές που έχουμε το Ι ως κάθετη κεραιά δε σώζεται Θ. Το Θ3, πιθανότατα μεταγενέστερος τύπος, συνυπάρχει στις επιγραφές πάντα με το Ο που σχηματίζεται με τον ίδιο τρόπο με δύο χωριστές καμπύλες. Το Θ4 μάλλον αποτελεί εναλλακτικό τρόπο σχηματισμού του Θ3 με γωνίες αντί για καμπύλες. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ιδιαιτερότητα του γραφέα που δε χρησιμοποιεί διαβήτη για τη χάραξη

των κυκλικών γραμμών αλλά η εμφάνισή του σε περισσότερες επιγραφές και με μικρές διαφορές, όπως στην IC II.xii.16b που οι καμπύλες είναι σχεδόν ημικύκλια, ενώ στις άλλες είναι λιγότερο ή περισσότερο γωνιώδεις, μάλλον υποδηλώνει ότι δεν πρόκειται για ιδιαιτερότητα ενός γραφέα αλλά για διαφορετικό σχήμα Θ.

ΓΙΩΤΑ: το σιγμοειδές ΙΙ με τις κλειστές καμπύλες, όπως και το ΙΙ της Αξού, φαίνεται να είναι προγενέστερο από τα υπόλοιπα. Η διαφορά του ΙΙ από το Ι2 μπορεί να οφείλεται σε χρονολογική εξέλιξη αλλά μπορεί και να αποτελεί απλώς διαφορετική επιλογή χάραξης και να ανάγεται σε δύο διαφορετικά πρότυπα του φοινικικού αλφαβήτου όχι απαραίτητα διαφορετικής χρονικής περιόδου. Το Ι3 όμως με την άμβλυνση των καμπυλών και των γωνιών αποτελεί χρονολογική εξέλιξη και τείνει προς την ευθεία καταλήγοντας πιθανότατα στο Ι4, που χαράζεται ως κάθετη κεραία. Η φορά του Ι συνήθως αλλάζει και το άνοιγμα της πάνω καμπύλης ή γωνίας ακολουθεί τη φορά γραφής. Μπορεί όμως σπανιότερα να αλλάζει η φορά του Ι, έστω κι αν δεν αλλάζει η φορά γραφής (IC II.xii.1), ή πιο συχνά συμβαίνει να έχει πάντα την ίδια φορά ανεξάρτητα από τη φορά γραφής (IC II.xii.5, 13, 15).

ΚΑΠΑ: το Κ1 με τις εσωτερικές κεραίες λίγο μικρότερες φαίνεται να είναι προγενέστερο από το Κ2, όπου οι εσωτερικές κεραίες συνήθως είναι στο ύψος της κάθετης και επίσης μπορεί να σχηματίζουν μικρή ή μεγαλύτερη καμπύλωση στο σημείο της ένωσής τους και να μην ενώνονται με την κάθετη. Το Κ αλλάζει πάντα φορά με τις εσωτερικές του κεραίες να ακολουθούν τη φορά γραφής. Το Κ με τις εσωτερικές του κεραίες ως κλειστές καμπύλες που δεν ενώνονται μεταξύ τους απαντά μόνο στην επιγραφή E10 και παραπέμπει στο σχήμα των γραμμών του 'νόμου της Γόρτυνος'⁸⁷.

ΛΑΜΔΑ: το Λ γράφεται πάντα με τον ίδιο τρόπο με μία μεγαλύτερη και μία μικρότερη κεραία στο πάνω μέρος της με μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίση προς τα μέσα και αλλάζει φορά με τη μικρή κεραία να ακολουθεί πάντα τη φορά γραφής. Στο Λ1 η μεγάλη κεραία είναι κάθετη, ενώ στο Λ2 έχει κλίση προς τα έξω.

ΜΙ: στο Μ1 οι τέσσερις κεραίες είναι πολύ μικρότερες από την πρώτη πλάγια και οι δύο τελευταίες λίγο μικρότερες από τη δεύτερη και την τρίτη κεραία. Στο Μ2 οι

---

⁸⁷ van Effentere, Καλπαξής, Πετροπούλου, Σταυριανοπούλου (1991) 73 και E10: πίνακας 9.

τέσσερις μικρότερες κεραίες έχουν μικρή διαφορά από την εξωτερική πλάγια και συνήθως είναι ίσες μεταξύ τους. Το να μην ενώνονται πάντα οι κεραίες μεταξύ τους αποτελεί ιδιοτυπία του γραφέα. Οι μικρές κεραίες του Μ ακολουθούν τη φορά γραφής.

ΝΙ: στο Ν1 η πρώτη κεραία συνήθως είναι κάθετη, οι άλλες δύο είναι πολύ μικρότερες από την πρώτη και η τρίτη δεν είναι παράλληλη με την πρώτη κεραία παρουσιάζοντας κλίση προς τα έξω. Στο Ν2 οι δύο κεραίες εξακολουθούν να είναι λίγο μικρότερες από την πρώτη αλλά η τρίτη είναι παράλληλη με την πρώτη κεραία, η οποία έχει κλίση συνήθως προς τη φορά της γραφής. Στο Ν3 οι τρεις κεραίες τείνουν να γίνουν ίσες μεταξύ τους και οι δύο εξωτερικές εξακολουθούν να είναι παράλληλες και να έχουν κλίση προς της φορά γραφής.

ΞΙ: το γράμμα δεν εμφανίζεται με χωριστό σύμβολο αλλά μόνο ως σύμπλεγμα ΚΜ (*IC* Π.xii.4, 10, 11).

ΟΜΙΚΡΟΝ: το Ο1 είναι αισθητά μικρότερο από τα υπόλοιπα γράμματα και τοποθετημένο προς την προηγούμενη οριζόντια ευθεία χάραξης. Το Ο2 μπορεί να είναι λίγο μικρότερο, ενώ το Ο3 ίσο με τα υπόλοιπα γράμματα. Στις επιγραφές που το Ο έχει κανονικό στρογγυλό σχήμα είναι χαραγμένο με διαβήτη και διακρίνεται το σημάδι. Σε δύο μόνο επιγραφές (*IC* Π.xii.1, 10), που εμφανίζεται το Ο1 και μάλλον είναι προγενέστερες, το Ο έχει κανονικό στρογγυλό σχήμα αλλά πιθανότατα δεν έχει χαραχθεί με διαβήτη. Το Ο4 και το Ο5 δεν είναι χαραγμένα με διαβήτη αλλά αποτελούνται από δύο χαραγμένες χωριστά καμπύλες (γωνιώδεις ή περισσότερο στρογγυλές) που δεν ενώνονται συνήθως μεταξύ τους εμφανίζοντας ανάλογη χάραξη με το Θ3 και το Θ4 με τα οποία συνυπάρχουν πάντα στις επιγραφές.

ΠΙ: στο Π1 οι δύο μικρότερες κεραίες εμφανίζουν μικρή καμπύλωση στην ένωσή τους και έχουν κλίση προς τη μεγάλη εξωτερική κάθετη κεραία. Στο Π2 η οριζόντια είναι κάθετη στις εξωτερικές κεραίες οι οποίες είναι παράλληλες μεταξύ τους. Στο Π3 οι εξωτερικές κάθετες παραμένουν παράλληλες αλλά η οριζόντια έχει κλίση προς τα κάτω. Στο Π4 η οριζόντια έχει κλίση προς τα κάτω και η μικρή κάθετη έχει έντονη κλίση προς τη μεγάλη κάθετη. Η μικρότερη κεραία του Π ακολουθεί τη φορά γραφής.

ΡΩ: το Ρ1 είναι μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα γράμματα και η κεραία του προεκτείνεται κάτω από την ευθεία χάραξης. Το Ρ2 με καμπύλη και το Ρ3 με γωνία μπορεί να αποτελούν εναλλακτικό τρόπο χάραξης. Η καμπύλη του Ρ ακολουθεί τη φορά γραφής.

ΣΙΓΜΑ: το Μ1 διαφέρει ελάχιστα από το Μ2 στο ότι οι εσωτερικές κεραίες του είναι αρκετά μικρότερες από τις εξωτερικές και οι εξωτερικές δεν έχουν έντονη κλίση προς τα έξω.

ΤΑΥ: το Τ1 έχει πολύ μικρή οριζόντια κεραία, ενώ στο Τ2 η οριζόντια κεραία είναι λίγο μικρότερη από την κάθετη.

ΥΨΙΛΟΝ: το Υ1 σχηματίζεται πάντα με τον ίδιο τρόπο, με δύο πλάγιες που ενώνονται στο κάτω μέρος τους. Στο Υ2 υπάρχει μια πολύ μικρή οριζόντια προέκταση στο κάτω μέρος, η οποία μπορεί απλώς να είναι ιδιαιτερότητα του χαρακτήρα.

ΦΙ, ΧΙ, ΨΙ: τα γράμματα αυτά δεν εμφανίζονται στο αλφάβητο της Ελεύθερας. Το Ψ εμφανίζεται μία φορά στην *IC II.xii.15* ως σύμπλεγμα ΠΜ.

ΩΜΕΓΑ: το Ω δηλώνεται με το σχήμα του Ο.

ΔΙΓΑΜΜΑ: το δίγαμμα σχηματίζεται πάντα με τον ίδιο τρόπο με τη μικρή κεραία που βρίσκεται στο πάνω μέρος της δεξιάς πλάγιας να ακολουθεί τη φορά γραφής.

ΣΤΙΞΗ: η στίξη δηλώνεται με μία κάθετη κεραία, αν στην επιγραφή δεν υπάρχει Ι που να σχηματίζεται με μία κάθετη, ή με δύο τελείες σε κάθετη διάταξη. Οι *IC II.xii.13, 15* χρησιμοποιούν τις δύο τελείες ως στίξη αρκετά συχνά, ακόμα και για το χωρισμό λέξεων μεταξύ τους και όχι μόνο μεγαλύτερων νοηματικών μερών. Στην *IC II.xii.15* ο χαρακτήρας χρησιμοποιεί το κενό και τη φορά της γραφής πιθανότατα για να διαχωρίσει μεγαλύτερες νοηματικές περιόδους.

ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΕΟΥ-ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ

	A	B	Γ	Δ	E	Z	H	Θ	I	K	Λ	M	N	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	F	Στ.		
ΑΕΟΣ	→																											
1	A	B	Λ	Δ	E	I	Θ	⊕	S	K	Γ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Ρ	Μ	Τ	Υ	-	-	-	-	Ο	Λ	I		
2	Α	Β	Λ	Δ	E	Ι	Θ	⊗	S	K	Γ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Ρ	Μ	Τ	Υ									
3					E				Σ		Γ	Ι	Ν		Ο	Ρ	Μ	Τ										
4				E								Ν				Ρ	Ρ											
5												Ν																
ΕΛΕΥ-ΘΕΡΝΑ																												
1	A	B	Λ	Δ	E	I	Η	Θ	S	K	Γ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Ρ	Ρ	Μ	Τ	Υ	-	-	-	Γ	Μ	Ο	Λ	I
2	A		Δ	E		Η	Θ	⊕	S	K	Γ	Μ	Ν		Ο	Ρ	Ρ	Μ	Τ	Υ						:		
3	A			E			⊕	S	(K)			Ν		Ο	Ρ	Ρ												
4	Α						⊗	S						Ο	Ρ													
5								I						◊														

Η σύγκριση των αλφαβήτων Αξού και Ελεύθερνας

Περιεχόμενο

Οι περισσότερες αρχαϊκές επιγραφές της Αξού και της Ελεύθερνας, όσο τουλάχιστον επιτρέπει η αποσπασματικότητά τους να συμπεράνουμε, είναι επίσημες δημόσιες επιγραφές, που αφορούν συμβόλαια καλλιτεχνών και τεχνιτών, συνθήκες μεταξύ πόλεων, δικανικές και οικονομικές ρυθμίσεις, ρυθμίσεις χρεών, ιερούς νόμους. Από τις επιγραφές της Αξού οι IC Π.ν.1,2 και πιθανότατα και οι IC Π.ν.3,4 αποτελούν συμβόλαια τεχνιτών ή καλλιτεχνών που έρχονται να εργαστούν στην Αξό και η πόλη καθορίζει με λεπτομέρειες την αμοιβή ή τις παροχές που θα έχουν για τις εργασίες τους. Στην 1 φαίνεται ότι ήταν υποχρεωμένοι να δουλέψουν πέντε ημέρες χωρίς αμοιβή (*ἀμίστος*, 7), αλλά με κάποιες παροχές, όπως η απαλλαγή από φόρους (*τᾶς ἀτελείας*, 3) και η διαμονή και σίτιση σε μέρος, όπου οι άνδρες σιτίζονταν πιθανότατα σε κοινά συσσίτια (*ἀνδρεῖον*, 8). Στη 2 η λέξη *τέκνας* παραπέμπει πιθανόν σε παρόμοιο συμβόλαιο καλλιτεχνών και η λέξη *πάσταν* (>*πάομαι*) αναφέρεται στην ιδιοκτησία⁸⁸. Στην 3 εξαιτίας της λέξης *Φεργαζε* και στην 4 εξαιτίας της συμπλήρωσης στη λέξη *τέ[κνας* η Guarducci θεωρεί ότι είναι πιθανόν να πρόκειται πάλι για συμβόλαια εργασίας⁸⁹. Οι 5 και 6 αποτελούν πιθανότατα αποσπάσματα συνθηκών, καθώς και στις δύο αναφέρεται η λέξη *πολέμο*⁹⁰. Στην 6 η αναφορά στο θεό (*Ποτειδᾶνι*, 1) και στους άρχοντες της πόλης (*κόσμο[ς]*, 7)⁹¹ δείχνουν ότι πρόκειται για επίσημη απόφαση της πολιτείας. Στην 7 πιθανόν να μπορεί να αποκατασταθεί η λέξη *πρει]γίαι*, η οποία αποτελεί όρο με σημασία πολιτικής εξουσίας ή με τιμητική σημασία⁹². Η 9 σύμφωνα με την Guarducci⁹³ είναι πιθανότατα ένας νόμος σχετικός με τις θυσίες. Η επιγραφή ωστόσο φαίνεται να έχει και οικονομική σημασία, όπως δείχνουν το ρήμα *πιτουFέσθο*, που σχετίζεται με την καταβολή ποινής, προστίμου ή εισφοράς και η λέξη *στατηήραν*

---

⁸⁸ Bile (1988) 325, 344.

⁸⁹ IC. Π.ν.3, 52-53.

⁹⁰ IC. Π.ν.5-6, 54.

⁹¹ Bile (1988) 338.

⁹² Bile (1988) 341.

⁹³ IC. Π.ν.9, 57.

(χρήματα ή μέτρο μέτρησης)⁹⁴. Επίσης στην 12 οικονομική σημασία έχουν οι όροι *ὀπῆλεν* (οφείλω) και *καρπός*, που αναφέρεται σε έσοδα από κάποια πηγή και αποτελεί οικονομικό όρο⁹⁵. Στη 10 η λέξη *ἀντίμολο*[ν με τη σημασία του αντίδικου είναι δικανικός όρος⁹⁶. Η μοναδική αναθηματική επιγραφή που έχει βρεθεί στην Αξό, πιθανότατα στο ναό της ‘Αφροδίτης’, είναι μια ενεπίγραφη χάλκινη μίτρα (Μουσείο Ηρακλείου, Συλλογή Γιαμαλάκη, Αρ.Ευρ.568), που επιβεβαιώνει τη συνήθεια της ανάθεσης στο θεό μέρους ή ολόκληρου του οπλισμού. Μέχρι στιγμής από την περιοχή της Αξού και της Ελεύθερνας αυτή είναι και το μοναδικό δείγμα επιγραφής με ιδιωτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι η χάραξη είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής βούλησης και όχι παραγγελία από την επίσημη πολιτεία, παρόλο που ο δημόσιος χαρακτήρας της επιγραφής δεν αναιρείται, αφού ανατίθεται στο θεό⁹⁷.

Παρόμοιο είναι το περιεχόμενο των επιγραφών της Ελεύθερνας, οι οποίες είναι επίσης νομικές δημόσιες επιγραφές. Οι επιγραφές 9 και 16Ab αφορούν συμβόλαια εργαζομένων. Στην 9 οι αρχές της πόλης, όπως δείχνει το ρήμα *ἐκόσμιον*, φαίνεται ότι καθορίζουν τους όρους εργασίας. Οι οικονομικοί όροι *ἀμισθει* (όρος που απαντά και στην Αξό: IC II.v.1) και *τριόδελον* (*ὀδελός=ὀβολός*) αφορούν αυτή τη φορά τεχνίτες κατεργασίας πιθανότατα δέρματος (*σισσυροποιοί*)⁹⁸. Η Perlman⁹⁹ θεωρεί ότι η αμοιβή των τεχνιτών αυτών, όπως υποδηλώνει ο όρος *τριόδελον* μπορεί να ήταν σε σιτηρά ή άλλα γεωργικά προϊόντα αλλά δεν αποκλείεται ο όρος να αναφέρεται και σε χρήματα. Μια άλλη κατηγορία ανθρώπων που παρέχουν ειδικές υπηρεσίες είναι οι κιθαριστές, για τους οποίους στη 16Ab ο νόμος καθορίζει τους χώρους που έχουν δικαίωμα να παραμένουν απαγορεύοντάς τους τη μετακίνηση τόσο στην ιδιωτική γη (*μη ἰν ἀπαμίαις*), όσο και μέσα στην πόλη (*δ’ ἰν πόλει*), ίσως επειδή ήταν ξένοι¹⁰⁰. Οι επιγραφές 3, 5, 13, 15, 16Aa-c, 17, 18 έχουν οικονομικό περιεχόμενο. Η 3 αφορά νόμο σχετικό με ξένους πολίτες (*ἄλλοπολ[ίταις]*) και αναφέρει τον όρο *ἄπατον*, που έχει τη σημασία της απαλλαγής από φόρο ή πρόστιμο (*ἄτα=οικονομική ποινή, πρόστιμο*)¹⁰¹. Στην 5 αναφέρονται επίσης οι οικονομικοί όροι *καρπόν* και *τράποι*, όπως και στην Αξό.

⁹⁴ Bile (1988) 325, 326-327.

⁹⁵ Bile (1988) 321, 330.

⁹⁶ Bile (1988) 351.

⁹⁷ Hoffmann (1972) 13, 15-16: αναφέρει ότι έχουν σωθεί τέτοιες αναθηματικές επιγραφές στο Αφρατί και στη Δρήρο.

⁹⁸ Bile (1988) 175, 175 σημ.94, 325.

⁹⁹ Perlman (2004) 104-106.

¹⁰⁰ Perlman (2004) 103, 108-109.

¹⁰¹ Bile (1988) 326, 337.

Στη 15 υπάρχει αναφορά σε δέντρα, συκιάς (*συκίανς*) και σε κήπους (*καῖπον*) και στη 13 αναλυτική αναφορά σε γεωργικά προϊόντα, όπως κριθάρι (*δέκα*: [με]δίμνος: κριθ[ᾶν], *καρπόν*). Η αναφορά σε π[έ]ντε στατήρας μπορεί να δηλώνει χρήματα ή κάποιο μέτρο βάρους ή χωρητικότητας για τη μέτρηση των σιτηρών, τα οποία μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως μέσο πληρωμής κάποιας οφειλής, χρέους ή προστίμου, όπως δείχνει το ρήμα *ὀπήλε[ν]*. Στη 16Aa γίνεται αναφορά στον *ἄργυρον* (όρος που εμφανίζεται και στη 17), που έχει τη σημασία του χρήματος και σε ενέχυρα (*ἐνεκ[ύροις]*), δηλαδή αποθέματα πιθανόν για λόγους ασφαλείας σε περίπτωση έλλειψης αγαθών, ενώ τα ενέχυρα αναφέρονται και στη 16Ac και ίσως και στη 18 ([ἐνέ]κυρα)¹⁰². Η 14a φαίνεται ότι είναι επίσημο κείμενο της πόλης, καθώς αναφέρονται οι όροι π[ό]λις και κ[ό]σμο[πιθανόν με οικονομικό περιεχόμενο, όπως φαίνεται από την αναφορά στη λέξη *ἔ]λαιον*. Οι επιγραφικές μαρτυρίες από την Αξό και την Ελεύθερα επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για κοινωνίες κατά βάση αγροτικές αλλά, σύμφωνα με την Perlman¹⁰³, αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα μιας οικονομικής εξέλιξης, που συμπεριλαμβάνει τη χρήση πιθανότατα του χρήματος σε μερικές συναλλαγές, τις εισφορές στην πολιτεία, την αμοιβή για αγαθά και υπηρεσίες σε εξειδικευμένους τεχνίτες.

Η 11 και πιθανότατα η 2, η 8 και η επιγραφή που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ. ευρ. Ε 67¹⁰⁴ έχουν δικανικό περιεχόμενο. Στην 11 υπάρχουν οι λέξεις *ἀπάτος* και *δικάζοντας*, με την οποία μπορεί να σχετίζεται νοηματικά και η λέξη *ποινικά*[. Στην 8 μπορεί πιθανότατα να αποκατασταθεί η λέξη *μ]αιτρο*[=μάρτυρας, που εμφανίζεται όμως και σε οικονομικής φύσεως νόμους (όπως στη 13), ίσως για να επικυρώσει με την παρουσία του τα συμφωνηθέντα. Στη 2 πιθανότατα ο όρος *νικάσαι* πιθανότατα είναι δικανικός με τη σημασία ‘κερδίζω μια δίκη’¹⁰⁵. Στην Ε 67 είναι μάλλον βέβαιη η συμπλήρωση [ἄν]πιμολίοι, με τη σημασία ‘διεκδικώ/αγωνίζομαι δικαστικά’. Στην ίδια επιγραφή είναι πιθανές οι συμπληρώσεις: α) ἔνα[ρ]/ον με τη σημασία του ‘αφορισμένος’, όποιος δεν προσέλθει στη δικαστική διαδικασία και β) [τάδε ἢ ὄρκον τε]λίοντι και [-ἀπό]μοτον, [-ἐπό]μοτον ἢ [-ὄρκό]μοτον, που υποδηλώνουν ότι πρόκειται για τμήμα νομικής διάταξης διαδικαστικού περιεχομένου. Η 4 είναι ίσως

¹⁰² Bile (1988) 325, 330 και Perlman (2004) 107.

¹⁰³ Perlman (2004) 107-108.

¹⁰⁴ Τζιφόπουλος (2004).

¹⁰⁵ Bile (1988) 353.

νόμος που αναφέρεται σε ξένους (κσεν[]). Η λέξη *δα[μ]ος* είναι όρος που απαντά στις αρχαϊκές επιγραφές και υπάρχει πιθανότητα να αναφέρεται στους ανθρώπους που δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους πολίτες, χωρίς όμως αυτό να είναι βέβαιο¹⁰⁶. Η *SEG* xxxxi.739 είναι ένας ιερός νόμος σχετικός με τον περιορισμό της κατανάλωσης του ποτού και την αποφυγή της υπερβολής. Τα συμφραζόμενα είναι θρησκευτικά, όπως δείχνουν οι λέξεις *Διον ἄκρον*, *ιαρέα*, *ιαρόFFοι*, και φαίνεται ότι ο νόμος προσπαθεί να καθορίσει πότε (*συνινπίνοντα πίνεν*) και από ποιες ηλικίες (*δρομέα*) πρέπει να καταναλώνεται το ποτό¹⁰⁷. Στη *SEG* xxxxi.740 αναφέρεται η λέξη *σκύτσα*, η οποία δεν είναι βέβαιο ότι σχετίζεται με οπλισμό (όπως δείχνει η λέξη *παροπλ[ ]*) αλλά θα μπορούσε να παραπέμπει σε οποιοδήποτε αντικείμενο κατασκευασμένο από δέρμα. Η επιγραφή ίσως αφορά πάλι ένα συμβόλαιο ανάμεσα στην πόλη και σε τεχνίτες που κατεργάζονται δέρματα, χωρίς να αποκλείεται να είναι και ένας ιερός νόμος που καθορίζει τα σχετικά με μια θυσία¹⁰⁸.

Συμπερασματικά και οι δύο πόλεις φαίνεται ότι δημοσιοποιούν επισήμως νόμους ποικίλου περιεχομένου, όπως οικονομικής φύσεως συμβόλαια και συμφωνίες με εργαζομένους, ιερούς νόμους σχετικούς πιθανότατα με θυσίες και εισφορές στο θεό, συνθήκες με άλλες πόλεις, οικονομικές ρυθμίσεις φόρων και εισφορών πιθανότατα προς την πολιτεία, οικονομικούς απολογισμούς προϊόντων. Από τις επιγραφές αυτές διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας νομικής, οικονομικής και δικανικής ορολογίας για τις εισφορές, τα πρόστιμα, την εξόφληση χρέους, την επιβολή ποινών. Επίσης χρησιμοποιούνται όροι για να δηλωθούν οι πολιτικοί άρχοντες, οι κοινωνικές τάξεις, και οι αρμοδιότητες και τα δικαιώματά τους αντίστοιχα. Οι νομικές ρυθμίσεις αυτές φαίνεται ότι αφορούν συγκεκριμένες περιπτώσεις και δεν αποτελούν μέρος ενός νομικού κώδικα με γενικό περιεχόμενο. Υποδηλώνουν ωστόσο την ύπαρξη ενός οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, που με τη δημοσιοποίησή τους επικυρώνει νομικά τις αποφάσεις του.

Μορφή

Τα αλφάβητα της Αξού και της Ελεύθερας εμφανίζουν όμως διαφορές στο σχηματισμό και στη διάταξη των γραμμάτων, στη φορά γραφής και στη στίξη. Η εγγύτητα των δύο πόλεων και οι ομοιότητες των δύο αλφαβήτων σε γενικές γραμμές

---

¹⁰⁶ Bile (1988) 337.

¹⁰⁷ van Effentere, Καλπαξής, Πετροπούλου, Σταυριανοπούλου (1991) 17-21.

¹⁰⁸ van Effentere, Καλπαξής, Πετροπούλου, Σταυριανοπούλου (1991) 22-23.

δεν επιτρέπουν την αναγωγή σε διαφορετικό πρότυπο αλφαβήτου, όπως έχει διατυπωθεί η άποψη για τα αλφάβητα της Κρήτης και της Ρόδου. Εφόσον λοιπόν το πρότυπο υπήρξε κοινό αλλά το αλφάβητο της κάθε πόλης ακολούθησε μια διαφορετική εξέλιξη, υπάρχει η πιθανότητα οι δύο πόλεις να αναπτύχθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα ξεχωριστά και να αποτέλεσαν διαφορετικές πολιτικές κοινότητες με δικούς της νόμους η καθεμία, οι οποίοι ήταν ανάγκη να καταγραφούν με ένα διακριτό τρόπο¹⁰⁹. Επίσης δε μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη ‘σχολής’ χαρακτών, η οποία σίγουρα διαμορφώνει μια διαφορετική σε κάθε πόλη παράδοση στον τρόπο χάραξης των γραμμάτων. Υπάρχει όμως πάντα και η πολύ ισχυρή πιθανότητα ορισμένες απ’ αυτές τις διαφορές να σηματοδοτούν μια χρονική εξέλιξη.

Με βάση την περιγραφή των σχημάτων και την εξέλιξη των γραμμάτων και παρά το μικρό και αποσπασματικό αριθμό των επιγραφών και άλλα ειδικότερα προβλήματα, όπως το ότι οι αρχαιότερες επιγραφές της Ελεύθερνας δε διασώζουν ορισμένα χαρακτηριστικά γράμματα, όπως το Π, εντούτοις οι επιγραφές της Αξού δίνουν την εντύπωση ότι είναι προγενέστερες από αυτές της Ελεύθερνας. Ορισμένα γράμματα του αλφαβήτου της Αξού, όπως το Ε με τις τρεις οριζόντιες κεραίες, το Η ως κλειστό ορθογώνιο και πολύ μεγαλύτερο σε πλάτος και ύψος από τα υπόλοιπα γράμματα, το Θ με τις κάθετα τεμνόμενες εσωτερικές κεραίες σε όλες σχεδόν τις επιγραφές, το Π με την καμπύλη στο πάνω μέρος, το Λ με τις κάθετα τεμνόμενες κεραίες του είναι γράμματα που δεν εμφανίζονται καθόλου ή εμφανίζονται ελάχιστα στις επιγραφές της Ελεύθερνας και πιθανότατα είναι προγενέστερα. Επίσης στις περισσότερες επιγραφές της Αξού υπάρχουν οι προγενέστεροι τύποι γραμμάτων (N1, O1, K1). Στις επιγραφές της Αξού πολλά γράμματα έχουν τις εξωτερικές κεραίες τους κάθετες και τα γράμματα δεν παρουσιάζουν κλίση (όπως το Ε, το Λ, το Μ, το Ν, το Σ), ενώ αντίθετα στην Ελεύθερνα οι εξωτερικές κεραίες των παραπάνω γραμμάτων και τα ίδια τα γράμματα παρουσιάζουν κλίση προς τη φορά γραφής. Στις επιγραφές της Ελεύθερνας επίσης εμφανίζονται σχήματα γραμμάτων που δεν απαντούν στις επιγραφές της Αξού, όπως τα πολύ χαρακτηριστικά Ε2, Ε3, Θ3, Θ4, Ι4, Ο4, Π3, Π4, Υ2, τα οποία πιθανότατα αποτελούν νεώτερους τύπους. Ίσως η επιγραφή 1 της Ελεύθερνας, που φαίνεται να είναι η αρχαιότερη, διασώζει τις προγενέστερες μορφές γραμμάτων, που είναι πιο κοντά στο αλφάβητο της Αξού, όπως το Ε με τις τρεις οριζόντιες και την κάθετη να προεξέχει, το σιγμοειδές Ι, το μεγαλύτερο σε μέγεθος Ρ,

---

¹⁰⁹ Perlman (1992) 193-195: για την αυτονομία των Κρητικών πόλεων στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο.

το πολύ μικρό Ο. Οι υπόλοιπες όμως επιγραφές φαίνεται να είναι αρκετά μεταγενέστερες από την πρώτη.

Στις περισσότερες επιγραφές της Αξού, παρότι η χάραξη γίνεται σε παράλληλες ευθείες και ο χαρακτήρας προσπαθεί να διατηρήσει την ομοιομορφία και την αναλογία στα γράμματα, δεν επιτυγχάνει τελικά την απόλυτη συμμετρία. Τα γράμματα δε χαράζονται πάντα με τον ίδιο τρόπο στην ίδια επιγραφή. Αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όταν δεν αποτελεί απλώς επιλογή από το χαρακτήρα ενός διαφορετικού σχήματος για το ίδιο γράμμα, όπως ένα Α με οριζόντια την εσωτερική ευθεία και ένα Α με κλίση στην εσωτερική ευθεία, αλλά μάλλον αδυναμία χάραξης του ίδιου γράμματος με πανομοιότυπο τρόπο (χαρακτηριστικό παράδειγμα το γωνιώδες Ι στις επιγραφές IC Π.ν.1, 2, 6, 7). Τα γράμματα παρουσιάζουν αυξομειώσεις στο μέγεθος και η ασυμμετρία αυτή είναι χαρακτηριστικό ολόκληρης της επιγραφής. Δεν εντοπίζεται σε συγκεκριμένα γράμματα, ώστε να αποδοθεί σε συνειδητή χάραξη, αλλά ούτε σε συγκεκριμένα σημεία, ώστε να αποδοθεί στο χώρο που είχε στη διάθεση του ο χαρακτήρας και τον οδήγησε στην ανάλογη επιλογή του σχήματος. Μάλιστα η ασυμμετρία αυτή είναι περισσότερο έντονη σε επιγραφές μάλλον προγενέστερες από τις υπόλοιπες (IC Π.ν.12, 14a). Επίσης τα γράμματα δεν ευθυγραμμίζονται εντελώς μεταξύ τους και το κάτω μέρος τους άλλοτε δεν ακουμπά καθόλου την οριζόντια ευθεία χάραξης και άλλοτε την τέμνει (IC Π.ν.4, 5, 7, 12) εντείνοντας την εντύπωση ασυμμετρίας. Αυτή η ασυμμετρία φαίνεται πολύ έντονη και στην αρχαιότερη επιγραφή της Ελεύθερνας (IC Π.xii.1), ενώ στις υπόλοιπες τα γράμματα είναι ομοιόμορφα στο μέγεθος και η χάραξη πολύ πιο συμμετρική, εκτός από την επιγραφή IC Π.xii.16Ac, της οποίας η ανομοιογένεια στο μέγεθος οφείλεται στη βιαστική χάραξη, αφού δύο τμήματά της έχουν χαραχτεί σε σχετικά ανώμαλη επιφάνεια που προέκυψε από το σβήσιμο της προηγούμενης επιγραφής, πιθανόν βιαστικά ή πρόχειρα.

Οι επιγραφές της Αξού, εκτός από ορισμένες που αποτελούνται από γράμματα που ανήκουν σε μια σειρά μόνο, είναι γραμμένες βουστροφηδόν και η αλλαγή στη φορά γραφής γίνεται κανονικά. Στις επιγραφές της Ελεύθερνας η εναλλαγή φοράς δεν είναι κανονική και μάλιστα εμφανίζεται συχνότερα η φορά από αριστερά προς τα δεξιά, που είναι πολύ πιθανό να αποτελεί δείγμα εξέλιξης προς την καθιέρωση τελικά της φοράς από αριστερά προς τα δεξιά.

Οι αρχαϊκές επιγραφές της Ελεύθερνας μπορούν να δώσουν στοιχεία για τη φορά γραφής και το σχήμα των γραμμάτων ανάλογα με τη φορά της γραφής αλλά δυστυχώς καμία επιγραφή δε σώζεται ολόκληρη, για να αποτελέσει σαφή ένδειξη ότι η

χάραξη ξεκινούσε πάντα από δεξιά προς τα αριστερά ακολουθώντας ίσως το φοινικικό πρότυπο. Από το σύνταγμα των αρχαϊκών επιγραφών IC II.xii μόνο η 1 περιλαμβάνει λίγα γράμματα που φαίνεται να ανήκουν σε τρεις διαφορετικές σειρές και οι τρεις χαραγμένες επί τα λαιά, όπως δείχνει το σχήμα των γραμμάτων. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για τρεις συνεχόμενες σειρές που ανήκουν στο ίδιο κείμενο, ή είναι ανεξάρτητες νοηματικά μεταξύ τους. Το κενό ανάμεσά τους θα μπορούσε να θεωρηθεί σημείο παραγραφοποίησης, αλλά είναι δυσανάλογα μεγάλο (μεγαλύτερο μάλιστα ανάμεσα στην δεύτερη και στην τρίτη σειρά). Τα ελάχιστα όμως σωζόμενα γράμματα και η απουσία νοήματος δεν επιτρέπουν περαιτέρω συμπεράσματα.

Η επιγραφή 2 επίσης είναι γραμμένη επί τα λαιά αλλά πρόκειται μόνο για μια σωζόμενη σειρά και μάλιστα χωρίς πλήρες νόημα, η οποία πιθανόν αποτελούσε τμήμα μιας εκτενέστερης επιγραφής. Στην επιγραφή 10 σώζονται μόνο πέντε γράμματα γραμμένα με φορά από αριστερά προς τα δεξιά και με αρκετά μεγάλο κενό στο πάνω μέρος τους, τα οποία θα μπορούσαν να ανήκουν στην αρχή κειμένου ή σε νέα παράγραφο.

Από τις υπόλοιπες επιγραφές οι 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 15c-d, 16 A-B, 17, 18, 19 είναι γραμμένες βουστροφηδόν με κανονική εναλλαγή της φοράς γραφής σε κάθε σειρά. Οι επιγραφές 9, 12, 14a, 14b, 15a-b είναι γραμμένες βουστροφηδόν αλλά χωρίς να ακολουθούν πάντα την κανονική εναλλαγή της φοράς της γραφής. Στην επιγραφή 9 η πρώτη σωζόμενη σειρά, η οποία δεν είναι και πρώτη της επιγραφής γενικότερα, γιατί έχουν σωθεί υπολείμματα γραμμάτων της προηγούμενης σειράς, έχει φορά επί τα λαιά. Οι δύο επόμενες σειρές έχουν όμως φορά από αριστερά προς τα δεξιά, η τέταρτη πάλι επί τα λαιά, ενώ η πέμπτη και η έκτη από αριστερά προς τα δεξιά. Εδώ φαίνεται ένα κείμενο χαραγμένο από τον ίδιο γραφέα, το οποίο μοιάζει να είναι συνεχές και λόγω του περιεχομένου που αφορά κάποιο συμβόλαιο μίσθωσης κάποιων επαγγελματιών (*σισσυροποιῶν*). Η εναλλαγή στη φορά της γραφής φαίνεται να μην ακολουθεί μια λογική κανονικότητα αλλά φυσικά δε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η φορά της γραφής είναι τυχαία επιλογή του χαρακτή. Ίσως ο πιθανότερος λόγος να σχετίζεται με το περιεχόμενο και η εναλλαγή στη φορά γραφής να σηματοδοτεί μια ολοκλήρωση νοήματος, δηλαδή εναλλαγές παραγράφων.

Φαίνεται ότι ο χαρακτήρας στις επιγραφές αυτές δεν επιλέγει πάντα να αρχίσει από αριστερά προς τα δεξιά, που σήμαινε σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές την κανονική έναρξη ενός κειμένου. Μια πιθανή ερμηνεία αυτής της επιλογής είναι η

πιθανότητα ο χαρακτήρας να ήθελε η αλλαγή παραγράφου και νοήματος να γίνεται εύκολα αντιληπτή από τον αναγνώστη ακόμα και με μια πρώτη ματιά, να έχει δηλαδή μια οπτική σήμανση. Αυτό θα μπορούσε να το πετύχει είτε με το κενό, μια σειρά αφηνόταν ανολοκλήρωτη ή μια ολόκληρη σειρά αφηνόταν κενή, είτε χρησιμοποιώντας την ίδια φορά γραφής με την προηγούμενη σειρά, πράγμα που δημιουργούσε μια εμφανή διαταραχή στην οπτική εικόνα του κειμένου λόγω της φοράς των γραμμμάτων.

Κατά τον ίδιο τρόπο στην επιγραφή 12, αν και εδώ τα στοιχεία είναι πολύ λιγότερα, ενώ έχουμε μια κανονική αρχικά βουστροφηδόν γραφή στις δύο τελευταίες σειρές η φορά φαίνεται ότι διαταράσσεται. Στην τελευταία σειρά σώζονται το πάνω μέρος της μεγάλης πλάγιας και οι τρεις μικρότερες κεραίες ενός Μ που έχει φορά από αριστερά προς τα δεξιά, ενώ με κανονική εναλλαγή θα έπρεπε να είναι γραμμένο επί τα λαϊά. Δυστυχώς τα γράμματα της προηγούμενης σειράς (Υ, Τ, Γ και υπολείμματα κεραίων) δε μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τη φορά της, ώστε να μπορούμε να δούμε αν η αλλαγή φοράς έγινε σ' αυτή τη σειρά ή στην επόμενη που εμφανίζεται το γράμμα Μ.

Στην επιγραφή 14b ακολουθείται η βουστροφηδόν γραφή αλλά η τελευταία σειρά έχει φορά από αριστερά προς τα δεξιά όπως η προηγούμενή της.

Στην επιγραφή 14a η φορά είναι κανονικά βουστροφηδόν, ωστόσο φαίνεται ότι υπάρχει κενό πάνω από τα δύο τμήματα της επιγραφής. Και στα δύο αυτά τμήματα η επιγραφή ξεκινάει από αριστερά προς τα δεξιά. Αυτό θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι η δήλωση της αλλαγής παραγράφου ή της αρχής ενός κειμένου γίνεται με τη φορά από αριστερά προς τα δεξιά και όχι ανάποδα.

Η επιγραφή 15 αποτελεί καλύτερο παράδειγμα, γιατί εδώ τουλάχιστον το ένα κενό που αφήνει ο γραφέας είναι φανερό, αφού σταματάει τη μια σειρά και συνεχίζει στην επόμενη, ενώ παρακάτω φαίνεται να κάνει το ίδιο πιθανότατα με ολόκληρη σειρά κενή. Μετά το πρώτο κενό της μισής σειράς, η οποία είναι γραμμένη από αριστερά προς τα δεξιά ακολουθεί η επόμενη γραμμένη με τον ίδιο τρόπο. Έπειτα φαίνεται να υπάρχει κενό μιας σειράς και ακολουθεί η επόμενη πάλι με φορά από αριστερά προς τα δεξιά και η τελευταία, για την οποία δε μπορούμε να διαπιστώσουμε αν υπάρχει κενό στην προηγούμενή της, πάλι με την ίδια φορά. Έχουμε δηλαδή ένα κείμενο με πέντε σωζόμενες σειρές από τις οποίες μόνο η μία είναι γραμμένη επί τα λαϊά.

Φυσικά σε τέτοιες επίσημες επιγραφές και με τόσο προσεκτική χάραξη και συνειδητή και προσεκτική αλλαγή στη φορά των μεμονωμένων γραμμμάτων δεν είναι δυνατόν να δεχτούμε ότι οι χαρακτες ακολουθούσαν μια τυχαία φορά γραφής. Σίγουρα

υπήρχε κάποιος κανόνας σύμφωνα με τον οποίο άλλαζαν τη φορά της γραφής, ο οποίος είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτός, επειδή δε σώζεται το πλήρες κείμενο των επιγραφών. Είναι πιθανόν ο γραφέας, κάθε φορά που ήθελε να σηματοδοτήσει μια αλλαγή νοήματος είτε να ακολουθούσε την ίδια φορά με την προηγούμενη σειρά, οπότε η διατάραξη της βουστροφηδόν γραφής θα ήταν εμφανής, είτε να ακολουθούσε σε κάθε αλλαγή νοήματος τη φορά επί τα λαϊά.

Πολύ σημαντικό στοιχείο αποτελεί και η συχνότητα χρήσης της στίξης στις επιγραφές της Αξού, η οποία μειώνεται στις επιγραφές της Ελεύθερνας. Η ευθεία, που χρησιμοποιείται στις επιγραφές της Αξού ως αποκλειστικό σημείο στίξης, εμφανίζεται μόνο σε δύο επιγραφές της Ελεύθερνας, πιθανότατα στις αρχαιότερες (*IC* II.xii. 1, 10), ενώ στις υπόλοιπες η στίξη συμβολίζεται με δύο στιγμές σε κάθετη διάταξη. Η στίξη ήταν απαραίτητη στο φοινικικό αλφάβητο ως μοναδικός τρόπος διαχωρισμού των λέξεων, μέθοδος η οποία φαίνεται ότι ατόνησε σταδιακά λόγω της μη χρησιμότητάς της στην ελληνική γλώσσα αλλά πιθανότατα διατηρήθηκε στα αρχικά στάδια χρήσης της νέας αλφαβητικής γραφής. Η συχνότητα χρήσης της στίξης στις επιγραφές της Αξού μετά από λέξεις ή σύντομα νοήματα είναι σχεδόν βέβαιο ότι αποτελεί ένδειξη πρωιμότερης γραφής πολύ πιο κοντά στο φοινικικό πρότυπο σε σχέση με τις περισσότερες επιγραφές της Ελεύθερνας.

Συμπερασματικά, το σχήμα των γραμμάτων και μάλιστα η παρουσία γραμμάτων πολύ κοντά στο φοινικικό πρότυπο, η κανονικότητα στην εναλλαγή της φοράς στη βουστροφηδόν γραφή, η γενικότερη συμμετρία στη χάραξη της επιγραφής, η συχνότητα της στίξης αποτελούν τα επιγραφικά κριτήρια, με τα οποία επιχειρείται η χρονολόγηση των επιγραφών της Αξού και της Ελεύθερνας. Οι αρχαιότερες επιγραφές της Αξού και της Ελεύθερνας μπορούν να τοποθετηθούν με βάση τα παραπάνω κριτήρια σε μια αρκετά πρώιμη περίοδο, τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ. Τα κριτήρια χρονολόγησης και οι επιμέρους συγκριτικές παρατηρήσεις επιτρέπουν την κατάταξη των επιγραφών της Αξού και της Ελεύθερνας σε μια σχετική χρονολογική σειρά από την αρχαιότερη στη νεώτερη επιγραφή¹¹⁰. Εφόσον πρόκειται για επιγραφές δύο διαφορετικών πόλεων, οι οποίες παρουσιάζουν, αν και γειτονικές, σημαντικές διαφορές στα αλφάβητά τους και μάλιστα το αλφάβητο της Αξού φαίνεται αρχαιότερο από αυτό της Ελεύθερνας, η χρονολογική κατάταξη πρέπει να γίνει ξεχωριστά για κάθε πόλη. Μια τέτοια συσχετική χρονολογική κατάταξη των επιγραφών κρίνεται περισσότερο

---

¹¹⁰ Πίνακας 1.

ασφαλής από την ακριβή χρονολόγησή τους, αφού πρέπει να βασιστούμε μόνο σε επιγραφικά κριτήρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΞΟΥ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ
750 π.Χ.	M.Ηρ.Συλ.Γιαμαλάκη568	
	12	1 10
700 π.Χ.	14a-f	
	13	
	14g	
600 π.Χ.		SEG xxxxi.747
	11a-d	9
	14b	12
	11b-f	11
	15	Αρχ. Μουσείο Ρεθ., Ε 67 19 14b-a (κάτω σειρές)
	8	18
	6	SEG xxxxi.740
	7	16a
	3	4
	4	13 15a-b
500 π.Χ.	1	17
	2	8
	5	7 6 5
	10	2 3
450π.Χ.		SEG xxxxi.739 14a

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beattie A.J. (1975), “Some Notes on the Spensitheos Decree”, *Kadmos* 14, 8-47.

Bile M. (1988), “*Le Dialecte Crétois Ancien*”, École Française d’ Athènes, Études Crétoises XXVII, de Boccard: Paris.

Burkert W. (2000), *Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός. Η Επίδραση της Ανατολής*, μτφ. Α. Λογιάκη, Εκδόσεις Παπαδήμα: Αθήνα.

Campbell L. (1969), *Sophocles. The Plays and Fragments*. Edited with English Notes and Introduction by L. Campbell. Vol. II, Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Hildesheim.

Cline E. H. (1999), “The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Late Bronze Age”, in Chaniotis A. (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders*, Stuttgart, 115-144.

Cook R.M. & Woodhead A.G. (1959), “The Diffusion of the Greek Alphabet”, *American Journal of Archaeology* 63, 175-178.

Duhoux Y. (1981), “Les Étéocrétois et l’ Origine de l’ Alphabeth Grec”, *L’ Antiquité Classique* 50, 287-294.

Edwards G.P. & Edwards R.B. (1977), “The Meaning and Etymology of Ποινικαστάς”, *Kadmos* 16, 131-140.

CEG: Hansen P. A., *Carmina Epigraphica Graeca, Saeculorum VIII-V a. Chr.n.*, Walter de Gruyter: Berlin-New York (1983).

Gagarin M. (1982), “The Organization of the Gortyn Law Code”, *Greek Roman and Byzantine Studies* 23, 129-146.

Harris W.V. (1989), *Ancient Literacy*, Harvard University Press: Cambridge-Mass.

Havelock E.A. (1982), *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*, Princeton University Press: Princeton-New Jersey.

Hoffmann H. (1972), *Early Cretan Armorers*, P. von Zabern: Mainz on Rhine.

Hölkeskamp K.J. (1992), “Written Law in Archaic Greece”, *PCPS* 38, 87-117.

Hooker J.T. (1994), *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, μτφ. Χ. Μαραβέλιας, MIET: Αθήνα.

IC.: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae* II, La Libreria dello Stato: Roma (1939).

Isserlin B.S.J. (1982), “The Earliest Alphabetic Writing”, *The Cambridge Ancient History* III.1, 794-818.

Isserlin B.S.J. (1983), “The Antiquity of the Greek Alphabet”, *Kadmos* 22, 151-163.

Jeffery L.H. (1949), “Comments on Some Archaic Greek Inscriptions”, *Journal of Hellenic Studies* 69, 25-38.

Jeffery L.H. (1949), “Το γράμμα Ϛ εις την Κρήτην”, *Κρητικά Χρονικά* 3, 143-149.

Jeffery L.H. & Morpurgo/ Davis A. (1970), “Ποινικαστάς and Ποινικάζεν: BM 1969. 4-2.1, A new Archaic Inscription from Crete”, *Kadmos* 9, 118-154.

Jeffery L.H. (1982), “Greek Alphabetic Writing”, *The Cambridge Ancient History* III.1, 819-833.

Jeffery L.H. (1990), *The Local Scripts of Archaic Greece*, Revised edition with a supplement by A.W. Johnston, Clarendon Press: Oxford & Oxford University Press: N.York.

Johnstone W. (1978), “Cursive Phoenician and the Archaic Greek Alphabet”, *Kadmos* 17, 151-166.

Langdon M.K. (1975), “The Dipylon Oinochoe Again”, *American Journal of Archaeology* 79, 139-140.

McCarter P.K. (1975), “A Phoenician Graffito from Pithecoussai”, *American Journal of Archaeology* 79, 140-141.

Murray C. & Warren P. (1976), “Po-ni-ki-jo among the Dye- plants of Minoan Crete”, *Kadmos* 15, 40-60.

Millard A.R. (1976), “The Canaanite Linear Alphabet And the Passage to the Greeks”, *Kadmos* 15, 130-144.

Naveh J. (1973), “Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet”, *American Journal of Archaeology* 73, 1-8.

Ντούμας Χ. (2004), “Από τα Σημεία Κεραμέως στην Αλφαβητική Γραφή: Μύθος και Αρχαιολογική Μαρτυρία” στο Ν. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικούρη (εκδ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Πανεπιστήμιο Κρήτης-ΥΠ.ΠΟ., Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών: Αθήνα, 495-503.

Perlman, P. (1992), “One Hundred-Citied Crete and the «Cretan Πολιτεία», *Classical Philology* 87.3, 193-205.

Perlman P. (2004), “Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleytherna”, Crete, *Classical Antiquity* 23.1, 95- 137.

Powell B.B. (1988), “The Dipylon Oinochoe and the Spread of Literacy in Eighth-Century Athens”, *Kadmos* 27, 65-86.

Powell B.B. (1991), *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge University Press: Cambridge & N.York.

Robb K. (1994), *Literacy and Paideia in Ancient Greece*, Oxford University Press: N.York & Oxford.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum.

Σταμπολίδης Ν. (1988), “Εισαγωγή Β Μέρους” στο Ν. Σταμπολίδης-Α. Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη. 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.* Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Μάρτιος-Ιούνιος 1998, Πανεπιστήμιο Κρήτης-ΥΠ.ΠΟ.-ΚΓ ΕΚΠΑ: Ηράκλειο, 102-134.

Σταμπολίδης Ν. (2004), “Ελεύθερα. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου” στο Ν. Σταμπολίδης-Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Πανεπιστήμιο Κρήτης-ΥΠ.ΠΟ.-Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών: Αθήνα, 51-75.

Stillwell Newhall A. (1933), “Eigth Century B.C. Inscriptions from Corinth”, *American Journal of Archaeology* 37, 605-610.

Sznycer M. (1979), “L’ Inscription Phénicienne de Tekke, près de Cnossos”, *Kadmos* 18, 89-93.

Thomas R. (1995), “Written in Stone? Liberty, Equality, Orality and the Codification of Law”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 40, 59-74.

Thomas R. (1996), *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Δ. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο.

Τζιφόπουλος Γ. (2004), “Τμήμα Νομικής Διάταξης Διαδικαστικού Περιεχομένου. Περ. 500 π.Χ.” στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Ελεύθερα. Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, ΥΠ.ΠΟ.-ΚΕ ΕΠΚΑ- Πανεπιστήμιο Κρήτης-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης: Αθήνα, 155.

Ullman B.L. (1934), “How Old is the Greek Alphabet?”, *American Journal of Archaeology* 38, 359-381.

Van Effenterre H. & M. (1994), *Écrire sur les Murs*, in H.J. Gehrke (ed.), *Rechtskodifizierung und Soziale Normen im Interkulturellen Vergleich*, *Scriptoralia* 66, Reihe A: Altertumswissenschaftliche Reihe, Band 15, Gunter Nar Verlag: Tübingen, 87-95.

Whitley J. (1997), “Cretan Laws and Cretan Literacy”, *American Journal of Archaeology* 101, 635-661.

Woodard R. D. (1997), *Greek Writing from Knossos to Homer*, Oxford University Press: Oxford & New York.

